

Adaptacija istorinių lūžių sąlygomis: sovietmečio pradžia ir pabaiga Panemunėlio žmonių autobiografiniuose pasakojimuose

Irena Šutinienė

Socialinių tyrimų institutas

Vyresniajai Lietuvos žmonių kartai teko išgyventi ne vieną istorinį lūžį, įvykius, iš esmės pakeitusius tiek šalies, tiek beveik kiekvieno žmogaus gyvenimą. Tokie įprastinę tvarką radikaliai griaunantys įvykiai istoriografijoje įvardijami kaip istoriniai įvykiai ir dažniausiai nagrinėjami politinių, ekonominių, socialinių struktūrų lygiu, atsietai nuo kasdienio žmonių gyvenimo, nors kaip tik tokie įvykiai giliai, iš esmės paveikia individualius daugybės žmonių likimus. Šiame straipsnyje siekiama aptarti kai kuriuos socialinius bei kultūrinius radikalių visuomenės pokyčių aspektus mikrolygmeniu – jų raiškos konkrečių žmonių kasdienybėje ir mentalitete aspektu: nagrinėjami vyresniosios kartos žmonių adaptacijos sovietinio totalitarinio režimo išgalėjimo ir jo žlugimo lūžiuose bruožai, kuriuos leidžia atskleisti kultūrinės traumos ir kolektyvinės atminties sąvokos. Sovietmečio pradžios ir pabaigos įvykiai ir jų padariniai nagrinėjami juos išgyvenusiu žmonių požiūriu, analizuojant jų autobiografinius pasakojimus. Autobiografinis pasakojimas visuomet „tėra tekstas, ne pats gyvenimas“¹, todėl stengiasi atsižvelgti į pasakojimo ypatybes. Kita vertus, pasakojimai traktuoti ir „realistiškai“ – ne kaip visiškai laisvai sukonstruoti, o kaip nusakantys, nors ir priklausomai nuo dabarties bei ateities perspektyvų, realią pasakotojų patirtį: pasak D. Bertaux, „pasakojimas yra realių įvykių funkcija ir pasakotojas stengiasi atskleisti tuos įvykius“². Todėl autobiografiniuose pasakojimuose atsispindi ir žmonių laikysena socialinių lūžių metu, ir tų laikotarpių interpretacija dabarties požiūriu.

Siekėme atskleisti du žmonių santykio su keturiasdešimtais pradedusia įvykių seka aspektus: 1) žmonių santykio su sovietine totalitarine sistema, adaptacijos joje ypatybes bei adaptacijos 1990-aisiais metais atkurtoje Lietuvos valstybėje bruožus; 2) dabartinėje kolektyvinėje vyresniosios kartos atmintyje vyraujančios šio laikotarpio interpretacijos ypatumus. Pirmasis problemų laukas tiriamas analizuojant pasakojimuose atsispindinčius žmonių gyvenimus, o atminties strategija atskleidžiama tiriant naratyvinį pasakojimų aspektą – kreipiamas dėmesys į tai, kaip žmonės prisimena sovietinį laikotarpį ir kaip apie jį pasakoja. Tyrimo objektas buvo vyresnioji karta – valsčiaus žmonės, išgyvenę visą sovietinį laikotarpį. Socialinių ir psichologinių teorijų sąvokomis nusakomi daugiau ar mažiau universalūs reiškinių aspektai; jų taikymai konkrečių visuomenių ir situacijų tyrimams padeda tiek patikrinti bei patikslinti pačias teorijas, sąvokas ir jų galiojimo ribas, tiek paaiškinti konkrečių visuomenių reiškinius. Todėl čia aptariami Panemunėlio žmonių socialinės ir psichologinės adaptacijos sovietinėje sistemoje ir jai žlugus bruožai yra iš dalies būdingi tiek panašaus istorinio likimo (Lietuvos, Latvijos, Estijos) visuomenėms (tai rodo kai kurių rezultatų panašumas į

¹ Roos J. P. Reality or Nothing: False and Repressed Memories and Autobiography, M. Chamberlain et al. (ed.), *Trauma and Life Story. Memory and Narrative*, 2, 2000, p. 9.

² *Ten pat*, p. 9.

Estijoje atliktų tyrimų rezultatus³), tiek, didesniu laipsniu, panašią socialinę-demografinę padėtį užimantiems Lietuvos žmonėms – vyresniosios kartos Lietuvos miestelių ir kaimų gyventojams. Kita vertus, kaip ir visuose kokybiniuose (o ypač lokalioms bendruomenėms) tyrimuose, šiame tyrime nėra atspindėti visi socialiniai kontekstai ir geografinių vietovių tipai (didžiųjų miestų, išsilavinimo, profesijų, amžiaus ir pan.), tad nėra atskleidžiami ir visi bruožai bei jų paplitimo mastai, todėl rezultatų negalima apibendrinti visoms Lietuvos gyventojų grupėms. Rezultatų unikalumo ir apibendrinamumo laipsnį gali patikslinti tyrimai kitose vietovėse, socialiniuose kontekstuose ir šalyse, taip pat kiekybiniai šių reiškinių tyrimai.

Adaptacijos totalitarinėje visuomenėje problematika tiriama daugelio posocialistinių šalių sociologijoje, bet artimesnius Lietuvos kontekstams jos aspektus atspindi posovietinių Baltijos valstybių – Lietuvos, Latvijos, Estijos tyrimai. Adaptacijos socialinių lūžių sąlygomis problematika tirta vengrų, lenkų (P. Sztompka), taip pat estų sociologų ir antropologų (A. Aarelaid-Tart, A. Kannike, I. Belobrovceva, A. Chačiaturjan ir kt.). P. Sztompka nagrinėjo adaptaciją posocialistinėse šalyse⁴; estų sociologai ir antropologai – sovietmečio mentaliteto, adaptacijos, kasdienybės, kolektyvinės atminties aspektus⁵. Tarp Lietuvoje atliktų sovietmečio tyrimų adaptacijos radikalių socialinių lūžių sąlygomis problematika nėra tirta; artimiausi šiai problematikai yra istorikų ir antropologų atlikti sovietmečio kasdienybės tyrimai (D. Marcinkevičienės moterų kasdienybės, K. Antanaičio sovietinės nomenklatūros ir kt.). Tarp šių tyrimų ypač produktyvūs yra lenkų ir estų sociologų tyrimai, atlikti taikant kultūrinės traumos sąvoką. Todėl išgyvenusios sovietmetį Panemunėlio žmonių kartos adaptacija sovietinėje sistemoje ir jai žlugus čia taip pat bandoma analizuoti, remiantis šia samprata (P. Sztompka, J. Alexander, R. Eyerman, A. Neal, B. H. Stamm ir kt.) ir posocialistinių bei posovietinių visuomenių analizei pritaikytomis jos interpretacijomis (P. Sztompka, A. Aarelaid-Tart).

Šia sąvoka sociologijoje neretai aiškinami staigiai iš esmės keičiančių ligtolinę visuomenės sandarą įvykių socialiniai padariniai. Trauma laikomas staigus ir gilus įprastos psichologinės, socialinės, kultūrinės būsenos ar tvarkos pažeidimas, nenormalumas (pirmuoju atveju kalbama apie psichologines traumas, aptartas dar Z. Freud, kitais – socialinių mokslų tyrinėjamas sociokultūrinės traumas). Ilgalaikiai neigiami esminių visuomenės pokyčių padariniai aptariami tokiomis sąvokomis kaip istorinė trauma (pokolonijinės psichologijos tradicijoje), traumos padariniai kartoms, kultūrinė trauma ir pan. Kultūrinės traumos sąvoką įvairūs autoriai supranta nevienodai. Gana išsamai yra B. H. Stamm ir kitų samprata, išvystyta pokolonializmo diskurse; joje kultūrinė trauma suvokiama kaip procesas, kuriame reiškiasi il-

³ Aarelaid-Tart A. *Double Mental Standards in the Baltic Countries – Three Generations*; Humphrey R., Miller R., Zdravomyslova E. (eds.) *Biographical Research in Eastern Europe*, Newcastle, Ashgate Publishing, 2003.

⁴ Sztompka P. *Культурная травма в посткоммунистическом обществе*, *Социологические исследования*, 2, 2001, p. 3–12; Sztompka P. *The trauma of Social Change: A Case of Postcommunist Societies*, in: J. C. Alexander et al. (eds.) *Cultural Trauma and Collective Identity*, Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press, 2004, p. 155–195.

⁵ Aarelaid-Tart A. *Estonian inclined communists as marginals*; Humphrey R., Miller R., Zdravomyslova E. (eds.) *Biographical Research in Eastern Europe*, Newcastle, Ashgate Publishing, 2003, p. 71–99; Aarelaid-Tart A. *Историческое развитие культурной травмы: опыт Эстонии*; Chačiaturjan A. (sud.) *Диалог культур II*, Tallin, Tallin University, 2007, p. 51–88; Kannike A. *Повседневная жизнь и культурный континуитет в советской Эстонии* ir kt.

galaikiai praeityje buvusio įvykio (kolonizavimas) psichologiniai, socialiniai, ekonominiai, kultūriniai padariniai.

„Kultūrinė trauma tai daugiau negu fizinis žmonių, nuosavybės, kraštovaizdžio sunaikinimas, kaip gali nutikti per karus ar etninius „valymus“. Ji tiesiogiai ar netiesiogiai griaua tai, kas sudaro kultūrą, esminius, bet pažeidžiamus jos elementus: kūno/erdvės praktikas, religiją, istoriją, kalbą, valstybės organizaciją, ekonomiką“⁶.

Istorinė-kultūrinė trauma, praradus ankstesnę stabilią sociokultūrinę sistemą, reiškiasi tokiais požymiais: a) visuotinis socialinės sistemos ir šeimos žlugimo, suirimo pojūtis; b) egzistencinė depresija dėl žlugimo, prarasto stabilumo; c) svyravimas tarp prarastų vertybių ir praeities kartų kančių pripažinimo ir pagundos priimti užkariautojų vertybes; d) nuolatinė egzistencinė baimė ir įtampa, pasireiškianti destruktiviu elgesiu; e) pakartotinis kolonijinės traumos patyrimas per stereotipus, rasizmą; f) negalimybė išvengti egzistencinės baimės, skausmo arba jį įveikti⁷ (R. Eyerman ir kitų nusakomas kaip traumos nepamirštamumas).

P. Sztompka, R. Eyerman apibūdina kultūrinę traumą kaip susijusią su staigių socialinių pokyčių neigiamomis pasekmėmis ir jų kolektyviniu suvokimu⁸, atkreipdami dėmesį į socialinių ir kultūrinių traumų kolektyvinius diskursus; tokius diskursus ir atspindi šiame straipsnyje nagrinėjami žmonių autobiografiniuose pasakojimuose atspindintys sovietmečio mentaliteto bruožai ir dabartiniai sovietmečio kolektyvinės atminties bruožai, kurie apima ir trauminius sovietmečio pabaigos lūžio aspektus.

Sovietinė okupacija ir kiti karo bei pokario įvykiai bei represijos Panemunėlyje, kaip ir visoje Lietuvoje, buvo suvokti kaip radikaliai sugriovę ligtolinę tvarką įvykiai, tad neigiami jų socialiniai efektai nemaža dalimi gali būti aptariami kolektyvinės traumos sąvoka, o žmonių reakcija į šiuos įvykius – kaip sociokultūrinės traumos įveikimo ir reagavimo į ją būdai. Estų sociologė A. Aarelaid-Tart išskiria keturias gyvenimo sritis, kuriose empiriniu lygiu galima stebėti sociokultūrinės traumos įveikimo sklaidą išgalint sovietinei sistemai: 1) „dvigubos sąmonės“ formavimasis; 2) viešo socialinio aktyvumo atkūrimas naujomis sąlygomis; 3) kultūrinių tradicijų tęstinumo sunkumai, sutrikimai; 4) kasdienio gyvenimo (namų, šeimos gyvenimo) atkūrimas⁹. Panemunėlio gyventojų vyresniosios kartos autobiografiniuose pasakojimuose atspindinčius jų adaptacijos sovietinėje sistemoje ypatumus iš dalies aptarsime kaip kultūrinės-istorinės traumos požymius ir jų įveikimo strategiją.

Sovietinė okupacija, nors ne iš karto, suardė ne tik beveik visas įprastines socialinės, politinės, ekonominės organizacijos formas, bet ir kultūrą bei kasdienio gyvenimo rutinas. Žmonėms reikėjo išlaikyti tapatumo tęstinumą, išgyventi ir adaptuotis traumuojančių įvykių sąlygomis. Tirtai vyriausiųjų Panemunėlio žmonių kartai teko patirti lūžius

⁶ Stamm B. H., Stamm H. E., Hundall A. C., Highson-Smith C. Considering a Theory of Cultural Trauma and Loss, *Journal of Loss and Trauma*, 9, 2004, p. 94.

⁷ *Ten pat*, p. 95.

⁸ Sztompka P. *Cultural trauma: the other face of social change*, *European Journal of Social Theory*, 2000, 3(4), p. 449–466.

⁹ Aarelaid-Tart A. Double Mental Standards in the Baltic Countries – Three Generations. Humpfrey R., Miller R., Zdravomyslova E. (eds.), *Biographical Research in Eastern Europe*, Newcastle, Ashgate Publishing, 2003, p. 214.

ir adaptuotis net du kartus – išgalint sovietinei okupacinei sistemai ir jai žlugus. Šias tapatumo tęstinumo, socialinio-kultūrinio gyvenimo formų praradimų ir tam tikro jų restruktūrizavimo trajektorijas ir atspindi žmonių autobiografiniai pasakojimai. Jie padeda suteikti tam tikrą tvarką suirusiam pasaulėvaizdžiui, atkurti žmonių santykį su socialine aplinka, todėl traumuojančios įvykiai, sugriauti lūkesčiai generuoja pasakojimus¹⁰. Nemaža dalis apklaustųjų, dabar pensininkų, taip pat yra parašę prisiminimų. Jie rašyti jau atkūrus nepriklausomybę, išgyvenus visą sovietmetį, ir daugiausia jų parašyta būtent apie traumuojančius okupacijų įvykius.

Čia analizuojami penkiolikos vyresniosios kartos Panemunėlio valsčiaus gyventojų autobiografiniai pasakojimai, papasakoti ir autorės užrašyti 2002 m. vasarą „Versmės“ leidyklos ekspedicijos metu. Siekiant užtikrinti anonimiškumą, pasakotojų vardai tekste pakeisti.

Adaptacijos pradžia: išgyvenimo strategija sugriovimų akivaizdoje

Socialinė adaptacija čia suprantama kaip individo lūkesčių derinimas su jo galimybėmis ir visuomenės ar socialinės aplinkos lūkesčiais bei reikalavimais. Keturiasdešimtaisias prasidėjusių įvykių virtinė radikaliai sugriovė iki okupacijos būvusią socialinę aplinką, visuomenės tvarką, ir žmonėms teko ne tik bandyti iš naujo suvokti besikeičiančius visuomenės reikalavimus ir derinti su jais savo siekius, bet ir tai daryti ekstremaliomis – kovos dėl išgyvenimo – sąlygomis.

Keturiasdešimtųjų okupacija užklupo pasakotojus įvairiose situacijose ir gyvenimo ciklo laikotarpiuose, vieni tuo laikotarpiu patyrė pačius radikaliausius traumuojančius įvykius – tremtį, represijas, artimųjų netektis, kiti tai matė pažįstamų ir mažiau pažįstamų gyvenimuose. Istoriniame ir socialiniame laike buvo daugybė įvykių, bet šie laikai ne visuomet sutampa su asmeniniu laiku, socialiai reikšmingi įvykiai ne visų žmonių gyvenimus palietė vienodai.

Daugelį apklaustųjų okupacija užklupo jų ankstyvoje jaunystėje ar paauglystėje, bebaigiančius mokyklą ar kitaip planavusius savo ateitį dar ikitotalitarinėje visuomenėje ir remiantis jos vertybėmis jaunuolius, sugriaudama jų planus. Simboliškas yra pasakojimas buvusios gimnazistės, kurią okupacija užklupo atestatų įteikimo dieną.

„Keturiasdešimt pirmaisiais, kai buvo trėmimas, aš čia nebuvau. Baigiau gimnaziją ir birželio 15-ąją per atestatų įteikimą išvygiavo Raudonoji armija, tai vėliau susirinkom tų atestatų paimti. Kai gavom atestatų, nuvažiuovom keturios į Ukmergę, į mokytojų kursus. Aš buvau galvojus stoti į Žemės ūkio akademiją, bet dabar stengėmės bet kur, paskui įstosim, kur norėsim“ (Elena, gim. 1924 m.).

Pasakojimai rodo, kad žmonės iš pradžių suvokė kitimus kaip laikinus ir tiesiog atidėjo ankstesnius planus, bet dar nebandė atsisakyti senosios vertybių sistemos, ją keisti ar slėpti. Tačiau tolesni įvykiai vis labiau ardė tęstinumą, ankstesnė patirtis tapo vis mažiau pritaikoma, o planuoti ateitį pasidarė neįmanoma. Todėl jau tada pradėjo formuotis bejėgiškumo jausena ir laikysena, kurią vėliau

¹⁰Rosenthal G. German War Memories: Narrativity and the Biographical and Social Functions of Remembering, *Oral History*, Autumn, 1991, p. 34.

įtvirtino žiaurūs traumuojantys įvykiai karo ir pokario metais. Kad išgyventų, daugumas žmonių turėjo laikytis nesikišimo, pasyvaus prisitaikymo prie aplinkybių pozicijos. Iš dabarties perspektyvos pasakotojai, penkis dešimtmečius išgyvenę sovietinėje sistemoje, tokią laikyseną nusako kaip savaimę suprantamą, ji jiems nekelia jokių svarstymo vertų konfliktų. Tai rodo, kad ši laikysena sovietmečiu įsitvirtino, tapo normalia.

Bejėgiškumo, „istorijos blaškomų“ objektų laikyseną skatino jau pati okupacijos pradžia savo netikėtumu. Netikėtumo, nesusigaudymo, nežinojimo motyvą pažymi visi. Visi konstatuoja patirties, žinių bei lūkesčių ir tikrovės neatitikimą. Sovietine okupacija nusivylė ir tikėję miglotai žinomomis komunizmo idėjomis, ir bežemiai bei neturtingi, ir turtingesni žmonės. Rami, rutiniška kasdienybės laiko tėkmė ir tvarka, kurioje žmonės galėjo orientotis ir planuoti bei lemti savo gyvenimus, buvo suardyta, todėl pasakojimuose apie šį laikotarpį vyrauja M. Bachtino nusakytas įvykių, „nuotykių“ laikas – kaip pasakose, šiame laike smulkmenos, atsitiktinumai, sutapimai lėmė žmonių gyvenimą ir išgyvenimą, likimus¹¹. Pasakojimai rodo, kad net daugelį sąlygiškai laisvų sprendimų (išėjimą partizanauti karo metu ar pokariu, profesijų pasirinkimą ir pan.) tuo metu lėmė aplinkybės. Pasirinkimai kartais turėdavo labai mažai alternatyvų, iš kurių tik viena ar kelios leisdavo išgyventi. Ir pasirinktos, ir nulemtos aplinkybių biografijų trajektorijos buvo labai įvairios.

„Kaip rusai užėjo, mums mokesčius uždėjo malūnan, vokiečiai paskui mum grąžino dokumentus, kad malūnas mūsų. Mes toj politikoj nieko nesupratom apie rusus. Tėvas tai tarnavo armijoj Rusijoj, tai jis žinojo apie juos. Mes, pacanai, kur ten žinosim. Buožės rusams buvom, nes malūną turėjom. O kad skolos, tai nesvarbu. Baltaraiščiai mus – tėvą ir brolius – buvo uždarę sklepe. Jie mus suėmė, ir bernas buvo tarp jų, kur pas mus bernavo, baltaraiščių vadas Žiobišky, Kirstukas toks, obliu vadindavom. Buvo gerai pažįstamas, tai nuėjo motina, kojas išbučiavo. Rytą ateina tas vadas: „Lauk iš sklepo“. Būtų mum sušaudę irgi. Nuo vienos valdžios teko kentėti, nuo kitos irgi, prie Smetonos buvom „komunistai“, tėvas bažnyčion neidavo, atėjo rusai – esam buožės, atėjo vokiečiai – vėl komunistai. Tai ir gyvenom kaip ant adatų. Po karo, kai miškinių nebuvo, išnaikino, tapo ramiau“ (Juozas, gim. 1922 m.).

„Tėveliai bežemiai, svetimą žemę nuomodavo, senelis puodžius, močiutė verpdavo. Vėliau 40 ha nuomodavo du broliai ir versdavos tuo. Keturiasdešimtais baigiau šešias klases, po to dar vieną gimnazijos klasę ir 1941 m. birželio 22 ištrėmė. Tėvelis buvo šaulys. Ir dar šaulių būrio vadas. Na, jį įskundė“ (Genovaitė, gim. 1926 m.).

„Keturiasdešimtais metais vienintelis mūsų klasės moksleivis Kazimieras pasveikino tarybinę armiją. Direktorius sako, aš būč jam nedavęs atestato. Gerai, kad nežinojo, o tai pats būt buvęs kalėjiman uždarytas. Gimnazijoj Kazimieras buvo šaulys, o paskui jam taip atrodė“ (Elena, gim. 1924 m.).

Apie naująją režimą, pasakotojų nuomone, mažai žinojo ir aktyviai pritarusieji, stojusieji į komjaunimą ir kitaip

¹¹Skultans V. *Testimony of Lives. Narrative and Memory in Post-Soviet Latvia*, London–New York, Routledge, 1998, p. 86.

bendradarbiavę su juo žmonės; jų veikla keturiasdešimtaisiais ir beprasmės žūtys vokiečių okupacijos laikais – irgi neprognozuojamų, nepriklausomų nuo jų valios žmonių veiksmų padarinių pavyzdys.

„Kareiviai neagresyvūs buvo, paprasti tokie. Paskui jau atsirado tokių, kurie valdžion stojo, aš tada nedirbau Panemunėly, bet buvo, kad komjauniman stojo, o paskui, kai vokiečiai užėjo, sušaudė komjaunuolius. Kas tie durniai vaikėzai, Šepka iš kaimo, Antaniukas toks, stojo, o paskui sušaudė juos. Nieko jie nedarė, nieko“ (Elena, gim. 1924 m.).

Karo ir pokario įvykiai dar labiau įtvirtino žmonių subjektiškumo – galimybių ir noro lemti savo likimus – praradimą ir bejėgiškumo jauseną. Beveik visi pasakojimuose minimi patirti ar stebėti įvykiai – priverstiniai darbai Vokietijoje, holokaustas, fronto įvykiai, sužeidimai, žūtys – turi traumuojantį aspektą, žmonių veiksmų rezultatai dažniausiai buvo nuo jų nepriklausomi. Visuose pasakojimuose yra epizodų, liudijančių netikėtų aplinkybių nulemtus skaudžius biografinius padarinius.

„Bet matai, kaip ir sumaištis tokia buvo. Nesuprato žmonės. O čia po karo, kai paėmė mano brolių, kiek jie su draugais rado šautuvų, durneliai, susirinko ir kovojo brolis klojime. Be reikalo. Mes net nežinojom, tėvas dėmesio nekreipė. Negalvojo. O kaip dėl to nukentėjo“ (Bronė, gim. 1925 m.).

„Priespauda vokiečių nebuvo lengvesnė nei kiek, svarbiausia, tuos žydus. Tuoj pradėjo varinėti žydus ir, sakau, tie žmonės susipriešino prieš karą. Vieni sako, ai, ten rusai išvežė dėdes, jo gimines, aš einu už dėdę keršyt. Supriešino žmones. Jei rusai nebūt vežę, gal būt laimėję karą lengviau“ (Elena, gim. 1924 m.).

„Vokiečiai mane buvo išvežę Rusijon, vermachto darbams. Arklius ganyt, malkas kapot, zemliankas kast, beveik basas vaikštinėjau šaltyje. Keturiasdešimt antrais metais buvau išvežtas, keturiasdešimt trečiais pabėgom. Sugrįžau į namus. Paskui susirišau su Žemaitės vardo partizanų būriu, paskiau ryšininku buvau, paskui išėjau partizanaut, vokiečiai pradėjo visur sekiot, nusibodo, kad sekioja, tai išėjau. Su tais ryšininkais ir išėjau miškan. Kariavom, kol išlaisvino vėl rusai“ (Juozas, gim. 1922 m.).

„1942 mane išvežė darbam, man buvo devyniolika metų. Leipcige liejykloj dirbom. Mašinu blokus liejom. Supratau biški vokiškai, bet man kalbėt nelabai reikėjo. Keturiasdešimt ketvirtais grįžau, paleido, sveikata nekokia buvo. Atvažiavau, pasislapsčiau Utenoj, 1944 m. užėjo rusai, rugpjūčio mėnesį Rokiškio rajoną išvadavo. Dirbau prie geležinkelio, tai triskart gavau broniruotę, kad neimtų į armiją. Lapkričio mėnesį paėmė ir išvežė į Brianską. Paskui Berlyno frontan. Vežė per Varšuvą, Varšuva buvo labai sugriauta. Vien griuvėsiai. Berlynas trim žiedais buvo apsuptas. Keturiasdešimt penktųjų balandžio 16 dieną mane sunkiai sužeidė, o mūsų pulkas inėjo Berlynan. Po sužeidimo gydžiaus dvejose ligoninėse Vokietijoje, po to Lenkijoje ir iš ten mane demobilizavo, davė antrą grupę, o kitus ruošė komisijon, būt reikėję važiuot japonų frontan. Kai Amerika numetė bombą, nebereikėjo. Jau buvo laivan susodinti“ (Steponas, gim. 1921 m.).

Pokarių daugumas žmonių (išskyrus tremtinius ar Gulago kalinius, kurių sunkumai neretai truko ilgiau) mini kaip sunkiausią savo gyvenimo laikotarpį, jis atrodo baisnis net palyginus su karu (anot p. Vlodo, „... po karo tai jau visiems sunkiausias“). Pokarių nusako tokios pasakojimų temos, kaip rezistencijos kovų žiaurumai ir netektys, represijos, šeimų išardymai, nuolatinė egzistencinė baimė, pavojai, sugriovimai, skurdas, badas, susijęs ir su karo netektimis, ir su kolūkių kūrimu.

„Nei paskutinis, nei pirmutinis šitas karas. Pokaris buvo labai žiaurus. Karas tai karas, karas praėjo, gal kelias dienas čia buvo, o pokaris buvo žiaurus. Daugiausia šitie iš Amerikos – ateisim, išvaduosim, o visą jaunimą išnaikino. <...> Mūsų kaimo, Vainių, iš kariuomenės gal tik du negrįžo, o katrie miškan, nė vienas negrįžo. Aš tuo metu ėjau Salų mokyklon, ten tokia kopyltėlė, tai vos ne kasnakt žuvusius atveždavo, baisus dalykas“ (Andrius, gim. 1924 m.).

„Aš buvau sulaikytas 45 metais Rokišky, tai pragaras, negaliu apsakyti, kaip kankino žmones. Sumušti žmonės, kraujuoti. <...> Kitas brolis nėjo armijon, pasitraukė į mišką. Keturiasdešimt penktaisiais legalizavosi ir lyg tai nieko nebuvo, o keturiasdešimt devintaisiais už ausų ir tenais... Po to buvau partizanų ryšininku. Vėliau lageris.

Man tai dabar laikai geriausi. Sunkiausi tai sovietmečio. Po karo tai jau visiems sunkiausias laikas. Kaip užėjo, pradėjo draskyti, žemes dalinti, ūkininkai nepatenkinti. Mes kai buvom neturtingi, pusbrolis toksai, Henrikas, tai sako, basi esat, imkit mūsų dvylika hektarų žemės ir dirbkit. Mes taip žemės ir neėmėm, nors, kaip sako, labai brangi ta žemė. Iš nieko neėmėm, pragyvenom ir taip“ (Vladas, gim. 1927 m.).

„Kada jau nuteisė, daugeliui po dvidešimt penkerius metus, ir gaila buvo Lietuvos, ir gyvenimo, tik apsivedžiau ir turėjau palikti savo numylėtinę. Tiek laiko praėjo veltui. <...> Žmona kolūkyje dirbo, buvo susirgusi, iš pergyvenimo turbūt, nervais. Negalėjo, visą skaudėjo, gulėjo. Paskui stojo čia linų fabrikon. Kai grįžau, tai jau dirbo čia linų fabrike. Kada grįžau, niekas nepriregistravo mūsų ir niekas nedavė dokumentų, kol darbo negausi“ (Vladas, gim. 1927 m.).

Be represijų, kaip kolektyvinė trauma suvoktas ir turto atėmimas, kurių baigė kolektyvizacija.

„Ūkininkai nekentė sovietų, kad prievolės, o miškininkams kiek kas galėjo, padėjo“ (Vladas, gim. 1927 m.).

„Stalinas nors turtą atėmė, gyvybę paliko, o Hitleris ir turtą, ir gyvybę. Žydai daugiau nukentėjo...“ (Juozas, gim. 1922 m.).

Toliau cituojama pasakotoja, buvusi mokytoja, teigia, kad įprastinės tvarkos, normų ir vertybių suirimas leidžia pasireikšti netikėtoms, kartais ne pačioms geriausioms, žmonių savybėms. Ji sako ir tomis aplinkybėmis buvus vietos pasirinkimui ir smerkia žydšaudžius ar *stribus* kaip sąmoningai pasirinkusius būti žmogžudžiais. Ji nepritaria nuomonei (leidžiančiai „normaliai“ visuomenės daliai atsiriboti nuo

atsakomybės), kad žydšaudžiais tapdavo tik nusikaltėliai, socialinio paribio žmonės. Iš pasakojimo taip pat matome, kad tuo metu ne visi išdrįsdavo viešai smerkti žydšaudžius, vyravo baimės ir nesikišimo, nutylėjimo laikysena.

„Man tai atrodo, gal čia išryškėja žmogaus prigimtis. Gal kad jam tokia situacija nebūt atėjęs, gal jis būtų pragyvenęs gyvenimą ir būtų normalus visiškai žmogus. O kai atėjo jam toks laikas, na pavyzdžiui, žydus šaudyt, na, argi kiekvieną gali privaryt prievarta. Šaudė ne vokiečiai, daugiausia mūsų šiečiai. Išryškėjo tas žvėriškumas. Vieną tai žinau. Kartą Rokišky mačiau nešėsi su draugu tų žydų, matyt, drabužių ar ko ryšulius ant nugaros. Gražus vyras, mum net patikdavo, kai buvom gimnazistės, ir labai gražiai dainuodavo. Žmogus kaip žmogus, namus statė, visiškai normalus. O kai užėjo vokiečiai, jis irgi išėjo šituo baltaraiščiu ir nesakė, kad šaudė, bet visi žinojo. Kartą pas kaimynus, žiūriu, sėdi su vokiška uniforma ir kaimynai vaišina jį. Ir man sako, sėsk. Sakė, Vilniaus krašte dirba, eini per mišką, randi pasislėpusią žydauką – nušauni. Su tokiu pasigėrėjimu kalba, pats pasakoja. Sako, dabar man siūlo darbą Skapišky nuovados viršininku. Aš sakau, žinai, Petrai, Skapišky nuovadoj mums žmogžudžių nereik, tu ten neik. Ta moteris, kaimynė, pas kuriuos buvo, išsigando, sako, kaip tu šitaip. Sakau, pasakiau teisybę“ (Elena, gim. 1924 m.).

Pokario kaip visiems sunkiausio laiko įvardijimas didele dalimi gali atspindėti kultūrinės traumos – ankstesnio gyvenimo struktūrų praradimo – lemtą trauminio streso išgyvenimą. Karo sugriovimus ir netektis papildė kultūrinė trauma – įprastinių normų, ideologijų, vertybių, religijos, istorijos, ekonomikos, kasdienio gyvenimo praktikų tęstinumo suardymas, silpnėjantys šeimyniniai ryšiai, priverstiniai persikėlimai ir kt. Kultūrinę traumą šiuo atveju apsunkino karo ir represijų smurtas, daugelis žmonių dėl kultūrinės traumos patyrė ir psichologines traumas. Žmonės juto didesnę ar mažesnę grėsmę gyvybei, nuolatinę egzistencinę baimę. Nors dar ne visa ankstesnė kultūra buvo prarasta, tačiau daugiau ar mažiau buvo sugriautos pagrindinės gyvenimo sritys. Kova dėl išgyvenimo formavo prisitaikymo prie aplinkybių, nesikišimo laikyseną.

Adaptacijos sociokultūrinės traumos sąlygomis mechanizmai: „susidvejinimas“ ir neformaliosios gyvenimo sferos svarba

Sovietinė sistema tiriamai žmonių kartai buvo ne tik netikėta ir prievartinė, bet ir svetima, nepažįstama. Naujoji sistema paskelbė negaliojančia, nelegalia ir net nusikalstama beveik visą ligtolinę žmonių patirtį, jų gyvenimo pasaulį: vertybes, ideologiją, papročius ir tradicijas, tikėjimą, kasdienybės formas. Kultūrinė prasme naujoji doktrina paskelbė „tikruoju“ tą pasaulio vaizdą, kuris, kaip svetimas, žmonėms iki tol buvo *ne pasaulis*, o *savas pasaulis* jiems turėjo virsti *svetimuoju*. *Savas pasaulis* semiotikoje aprašomas kaip atpažįstamas, diskretiškas, individualizuotas, „tikrinių vardų“, vienaskaitos pasaulis, o *svetimas* arba *jų pasaulis* yra neryškus, nežinomas, nusakomas abstrakčiomis daugiskaitinėmis formomis¹².

¹² Aarelaid-Tart A. Double Mental Standards in the Baltic Countries—Three Generations, Humphrey R., Miller R., Zdravomyslova E. (eds.), *Biographical Research in Eastern Europe*, Newcastle, Ashgate Publishing, 2003, p. 217.

„Entuziazmo didelio dėl rusų niekas nerodė, nelabai apie tą Rusiją ir žinojo. Domavosi, kada jie šventes švenčia, ar penktadienį, ar sekmadienį“ (Elena, gim. 1924 m.).

Vienam pasakotojui (jam tada buvo 15 metų) okupacijos pradžia asocijuojasi su tokiu modalumu kaip kvapas¹³, kuris jam yra lyg ir nusivylimo komunizmu metafora, nors anksčiau ir žavėjosi miglotai žinomomis jo idėjomis. Tikėjimą šiomis idėjomis išskleidė tikrovė ne tik su nemaloniais kvapais, bet ir žiauriais represijų įvykiais.

„Aš baisiai laukiau komunizmo. Kadangi mano pusbrolis, jis daug vyresnis už mane, ėjo gimnazijon Rokiškį, jis daug pasakojo apie komunizmą. Mes buvom beveik bežemiai, neturtingi, o jo tėvai valdė 50 ha.

Bet kaip atėjo, aš kažkaip kovą labai pajutau. Ne namuose buvau, Kamajuose pas krikšto tėvą, rytą ateinu, smirdi kažkas prakaitu, šutu tokiu, žiauriu daiktu. Žiūriu, keliu važiuoja su mašinos. Kai grįžau namo, pilni grioviai guli tų kareivėlių. Jie, pasirodo, guli grioviuose, kad pailsėtų. Tai netrukus pajutom spaudimą, ėmė spausti, giminaičius pradėjo vežti, tremti, pas mane kai kurie tarp miškų pasislėpė. Kaip užėjo vokiečiai, jau nereikėjo slėptis. Tada ir supykau su komunizmu, kiek mylėjau, tiek pradėjau nebekęsti. Nė vienas ir brolis į komjaunimą nestojo, nedalyvavom“ (Vladas, gim. 1927 m.).

Tirtoji žmonių karta ši dviejų gyvenimo pasaulių susidūrimą ir sukeitimą vietomis išgyveno įvairiai, bet visi turėjo sąmoningai ar nesąmoningai tą problemą spręsti ir pasirinkti vienokią ar kitokią adaptacijos strategiją ir veiksmus. Daugumas pasirinko prisitaikymo ir nedalyvavimo, kiek leido aplinkybės, laikyseną.

„Išgyvent, niekam nekliūti daugiausia reikėjo. Atsargesni žmonės buvo per visą sovietmetį. Dabar tai jau laisviau kalba, nebijo“ (Marija, gim. 1926 m.).

Pokario laikotarpiu senosios kultūros konfigūracijos išpažinėjai (jos esmę galima nusakyti lojalumu ikiokupacinei sistemai, kurioje „teisingas“, tikras pasaulis yra nepriklausoma Lietuva su jos vertybėmis, ideologija ir gyvenimo formomis; ją reikia siekti vėl atkurti) dar turėjo (ar tikėjo turį) galimybę pasipriešinti. Tai buvo žmonės, kurie sąmoningai pasirinko dalyvavimą rezistencinėje kovoje. Pasakotojų nuomone (jie įvardijami kaip patriotai arba pasirinkę šį kelią „iš idėjos“), tokių buvo nedaug.

„Buvo gal ir patriotų, bet... Jų mažiau, nepatriotų daugiau buvo“ (Steponas, gim. 1921 m.).

„Katrie žydus šaudė, po karo išėjo miškan, katrie nenorėjo eit rusų kariuomenėn, kiti gal iš idėjos, bet mažai tokių buvo, gal tie, kur vadovavo, karininkai, o kiti nuotykių ieškot, grynai va, juokas. Kiti išėjo liaudies gynėjais, kad atleido nuo rusų kariuomenės, ir paskui tie patys liaudies gynėjai šaudė tuos, kurie miški, o miškiniai pagavę šaudė liaudies gynėjus. Susipriešino patys lietu-

¹³Tokiomis pat „nešvaros“, „blogo kvapo“, „nekul-tūringumo“ ir panašiomis kategorijomis okupacinės sovietinės armijos kariai nusakomi ir estų bei latvių kolektyvinėje atmintyje. (Žr.: Koresar E. The Remembrance Culture of the Second World War in Estonia as Presented in Post-Soviet Life Stories: On the Logic of Comparison Between the Soviet and the Nazi Occuoations; Mihkelev A. (ed.) *We have something in common: The Baltic memory*, Tallin, 2007, p. 35–59.)

viai su lietuviais. Kad parodyt, kaip jie gyvena draugiškai, Robliuos ateina pas mane du miškiniai ir sako, va, sugavom liaudies gynėją. Visi trys iš Roblių, vienas liaudies gynėjas, kiti miške, ir visi draugai, tai ateina pas mokytoją pasirodyt, kad jie draugiški, kad visi šitaip gyventume, kad nežudykim vieni kitų. Kaip nors pralaukim šitą laiką ir išgyvenkim“ (Elena, gim. 1924 m.).

Pastarajame pasakojimo sakinyje aiškiai suformuluotas požiūris, vyraujantis daugumos pasakotojų to laikotarpio vertinimuose: teigiamai vertinama ir laikoma racionalia tik ta strategija, kuri leido žmonėms išgyventi, nežudant kitų; ideologinis užsiangažavimas laikomas nesvarbiu.

Bejėgiškumo prieš okupacinės valdžios galią jausena, kurioje vienintelė racionali laikysena – nesipriešinti – suformuluota ir buvusios tremtinės pasakojime; ji nepritaria tik bendradarbiavimui su okupantu.

„Partizanai durneliai, tie lietuviukai. Rusai šaukė kariuomenėn. Tuoj ateis amerikonas ir išlaisvins, kalbėjo, tai jie ėjo miškan. <...> Katrie miške, jie visi rokuoja, kam čia reikia ruso. Nu tai jeigu atėjo, tai ką tu, dieve. Be ginklo, ar šautuviuku – ką tu padarysi prieš kariuomenę. Jis atėjo ir jų valdžia. Tiktai tiek, kad mūsų daug lietuvių kišės. Rusas, atvažiuavęs iš Rusijos, aš jum pasakysiu, vežė mus Rusijon. Tai buvo daug lietuvių, kurie padėjo rusam“ (Bronė, gim. 1925 m.).

Pasakotojų vertinimai visų pirma atspindi jų dabarties požiūrius, tad matome, kad stalininiu laikotarpiu susiformavusi prisitaikymo ir nesikišimo laikysena čia stipriai įsitvirtino sovietmečiu.

Kad išgyventų pereinamuoju laikotarpiu, susidūrus dviem kultūrų konfigūracijoms, žmonės turėjo tarp jų laviruoti. Tačiau šis dviejų sistemų susidūrimas vis labiau evoliucionavo į didesnę ar mažesnę viešojo ir neviešojo gyvenimo susidvejinimą, kuris šios kartos mąstyme dar reiškėsi kaip daugiau ar mažiau konfliktiškas minėtų dviejų konfigūracijų (senosios ir oficialiosios) ir lojalumų joms abiem derinimas. Žmonės pasakojimuose tiesiogiai įvardija daug strategijų, kurios padėjo laviruoti įvairiose situacijose – tiesioginis bendravimas su abiejų sistemų atstovais („liaudies gynėjais“ ir rezistentais ir pan.), ne per didelis lojalumas nė vienai sistemai – „dirbti nebūtinai labai nuoširdžiai“, „neturėti ginklo“, nedalyvauti represijose ir pan.

„Po karo buvau pačiam valsčiuj, čia miškų nebuvo. Buvo pavojinga, ryte atsikeli, tai ten nužudė, tai ten. Kalbėdavo visaip. Visokių buvo. Našlėnų punkte pasakojo, apskaita buvo, o draugų buvo viršuj, paskui sakė, bet aš nežinojau, man nieko. Aš likau gyvas ir sveikas, ir neturėjau ginklo. Kas turėdavo, iš to paimdavo ginklą ir arba paleidžia, arba gatavai... Mūsų kaime išžudė visą šeimą... Miškiniai sudegino visą šeimą. Svarbiausia tai ginklo neturėti.

Matydavos, kuris nuoširdžiai dirba, kuris ne. Aš pasakysiu taip, reikia nebūt labai saldžiam, tai ir galva bus ant pečių. Aš esu gavęs tokių raštelių, kaip dirbai, taip ir dirbk, o jei pakrypsi, tai bus viskas. Stebėjo. Gerai, kad ginklo neturėjau. Reikia dirbti teisingai, nebūtinai labai nuoširdžiai. Man sunkiausia buvo po karo. Sunkūs ir pavojingi metai. Turi laviruoti“ (Steponas, gim. 1921 m.).

„Man nieks nieko nedarė, nei aš miškiniams, nei man miškiniai, nedalyvavau nei išvežime, nei sušaudyme, KGB nepriklausiau, niekur. Reikėjo skųsti, bet neskundžiau nė vieno. Buvo tokių, kur skųsdavo, tai tuos šaudydavo. <...> Žmonės man geri buvo, aš jiems geras buvau. Keturiasdešimt pirmais metais skundė vokiečiams komjaunuolius davatkos, rinko parašus, kad tas toks, tas toks. Pamačiau, kad renka parašus, ir nuėjau“ (Juozas, gim. 1922 m., pokario apylinkės pirmininkas).

„Tas žmogus, kur įskundė, taip ir pasakė: „Va ir pamatys, kur baltosios meškos“. O dėdė sako, ką, tu atkeršijai vaikam ir motinai su vaikais. Bet tas prieš vokiečiam užėinant išvažiavo į Rusiją. Jis bijojo, ne mum vienus, ir daugiau įskundė žmonių“ (Bronė, gim. 1925 m.).

Tad oficialioji sovietinė doktrina buvo įsisavinama drauge su neįvardinta norma, leidžiančia privačiame ir praktiniame gyvenime ja nesiremti ir pagal galimybę manipuliuoti. Žmonės aiškiai matė naujosios sistemos diegiamų doktrinų neatitikimą jų patirčiai ir realybei ir jau tada formavosi „dviguba moralė“ ir mokėjimas manipuliuoti oficialiojo gyvenimo taisyklėmis. Elgesį neoficialiose situacijose grindė vienokios, oficialųji – imituojamos kitokios normos. Įteisinta „dviguba moralė“ tampa pagrindine totalitarinės sistemos kasdienybę reguliuojančia norma¹⁴. Vėlesniu laikotarpiu lojalumo naujai sistemai demonstravimas buvo jau ne išgyvenimo, bet dalyvavimo viešajame gyvenime, tam tikros socialinės padėties įgijimo sąlyga. Bet prisitaikymas prie bet kokios ideologinės sistemos, siekiant pragmatinių tikslų, išliko vyraujančia elgesio norma. Lojalumas vienokioms ar kitokioms vertybėms bei ideologijoms pasakojimuose laikomas nesvarbiu ar mažiau svarbiu už „praktinę“ naudą ir kalbant apie vėlesnį laikotarpį, kai šis lojalumas jau nebuvo siejamas su išgyvenimo, išlikimo klausimais. Šios „susidvejinimą“ įteisinančios pragmatinio prisitaikymo normos vyravimas lemia ir tam tikrą vertybinę reliatyvizmą ar net cinizmą, kai abi vertybių konfigūracijos – „tikroji“, „sava“ ir „svetimoji“, sovietinė – traktuojamos kaip lygiavertės (tai rodo žemiau cituojamas teiginys apie lojalumą ir daugelis kitų pasakojimų motyvų). Kolaboravimo ir lojalumo sovietinei sistemai klausimai pasakojimuose iš esmės nekeliama ir nesvarstomi, o svarbiausia vertybe, kalbant tiek apie sovietmetį, tiek apie dabartį, laikomi patikimi neformalūs socialiniai ryšiai – „žmogus su žmogum“.

„Lojalumas... kaip čia pasakius, lojalus ir taip, ir taip gali būti. Žmogus su žmogum – aš sau priešų neturėjau, niekam nenorėjau blogo“ (Steponas, gim. 1921 m.).

Kai kurie pasakotojai tokį didelį pragmatinio prisitaikymo laipsnį laiko būdingą šių kraštų savybę, palyginus, pavyzdžiui, su Žemaitija.

„Žemaitijoje toks medis, rąstas gulėjo ir buvo išrašyta juodais dažais: „Stalinu arsim, Hitleriu akėsime, bolševikais laukus krėsime“, ir kol aš ten dirbau, tas užrašas stovėjo. Žemaičiam niekas netiko, jie tokie tiesūs. Atsimenu – paskolas rašėm, ten niekas nesirašė už paskolas, o atvažiavau čia – visi pasirašė. Čia ne tokio tvirto būdo mūsų aukštaičiai. Patiklesni bet kokiai valdžiai“ (Elena, gim. 1924 m.).

¹⁴Zdravomyslova E., Voronkov V. The Informal Public in Soviet Society: Double Morality at Work, *Social Research*, 2002, Vol. 69, No. 1, p. 58.

Analogiškų tyrimų duomenys taip pat rodo, kad, lyginant su kitomis tirtomis Lietuvos vietovėmis (pavyzdžiui, Griškabūdžiu, Rumšiškėmis, Papile), Panemunėlio vyresniosios kartos žmonių pasakojimuose kiek didesnė vertė teikiama pragmatiškam prisitaikymui, mažesnė – vertybiniam ir ideologiniam užsiangažavimui¹⁵. Bet esama, nors nedaug, ir kitokių požiūrių.

„Dvejetainis“ oficialiajam ir neformaliajam gyvenimui tampa ypač svarbūs ne-instituciniai *neformalių socialinių ryšių tinklai, socialinis kapitalas*.

„Šis kapitalas, R. Putnamo apibrėžiamas kaip ryšiai tarp žmonių – socialiniai tinklai ir iš jų kylančios abipusės normos ir pasitikėjimas bei patikimumas“¹⁶, tapo labai svarbus jau okupacijos, karo, pokario laikotarpiu.

Dalis galios, viešpataujant „svetimai“ sistemai, persikelia į neformalius žmonių ryšius.

Pasakojimuose yra daugybė liudijimų, kad būtent pažintys, giminystės ryšiai ir pan. padėjo daugeliui žmonių išvengti represijų ir mirties, jais žmonės kliaudavosi įvairiose gyvenimo situacijose.

„Labai geri žmonės buvo, kaip tik sribeliai organizuoja vežimą, tai sako, tu nenakvok namuose, iš jų nemaža sribų buvo, tai žinodavo. To skrebo močia atėjo pas mamą ir sako: mergaitės namie nelaikyk. Dar tėtė buvo nesubuožintas ir dar tėtė namie tada buvo. Ir mane taip išėmė iš kalėjimo. Ačiū tėtei, kad jis nedurnas buvo ir mokėjo prieit. Nėjo per šituos, atsiprašant, skarmalius, o ėjo in načialnikų“ (Bronė, gim. 1925 m.).

„Tėtis buvo baigęs dvi klases gimnazijos, tai po karo rašydavo žmonėms dokumentus. Valsčiaus pirmininkas buvo Stukas, po to Vaikutis, tėtė irgi dirbo valsčiuje. Išgerdavo vaikščiodamas, sūnus buvo banditas tos šeimos, kur nakvojo išgėres, tai vienoj lovoj su juo miegojo. Tėtė žmonėms buvo geras. Mane siųsdavo įspėti, kad veš. Sakydavo, vaikas, kad lakstai, tai nieko“ (Aldona, gim. 1936 m.).

„Geri žmonės, draugai labiausiai padėjo lageryje ištvėrt, Slapšinskas iš Ukmergės, buvęs Lietuvos saugumo tarnautojas, jis kavoliu dirbo ir mane paėmė, nei aš mokėjau dirbti, kad suvargęs lietuvis paėmė, paskui daržovių sandėlin, naktinėn pamainon bulves, morkas perrinkti. Jo dėka daugiau nei pusantrų metų išgyvenau“ (Vladas, gim. 1927 m.).

Kita vertus, būtent šiuo represijų ir teroro laikotarpiu įsigali baimė, nesaugumas, mažėja žmonių savitarpio pasitikėjimas, sistemai bandant kontroliuoti vis didesnę privataus gyvenimo dalį (žmonėms atsidūrus skirtingose kovojančiose pusėse, skundžiant ir išduodant, formuojantis, žmonių žodžiais tariant, „skundikų ir šnipų“ tinklui ir pan.).

„Tada negali žmogum tikėt, kai tokie dalykai darosi“ (Elena, gim. 1924 m.).

¹⁵Šutinienė I. Sovietinio laikotarpio atminties bruožai žmonių autobiografiniuose pasakojimuose; *Socialinė atmintis: minėjimai ir užmarštys*, sud. I. Šutinienė, Vilnius, 2003, p. 42–47.

¹⁶Matonytė I. Socialinis kapitalas: nuo mokslinių tyrimų perspektyvų prie empirinių pastebėjimų, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2004, Nr. 1, p. 23.

„Prie Stalino tik ką pikta turės, paskūs, ir važiuoji, kur baltos meškos. Labai reikėjo saugotis“ (Juozas, gim. 1922 m.).

Nutrūksta ir tradiciškai apibūdinančios socialinį kapitalą organizuotos socialinių ryšių formos. Socialinis kapitalas kaip nevieši „šešėlinės ekonomikos“ bei kitokios neviešos savitarpio paramos – „blato“ tinklai, kiti neoficialiems tikslams naudoti daugiau ar mažiau organizuoti sąjūdžiai (gamtosaugos, kraštotyros ir pan.), kontrkultūros, disidentų ir pan. formuosis vėliau, po stalinizmo¹⁷. Tad socialinio kapitalo padėtis aptariamuoju laikotarpiu buvo dvilypė: represijų ir baimės atmosferoje mažėjant pasitikėjimui, kartu išliko ir didėjo neformalių socialinių ryšių ir neformalios, neviešos gyvenimo sferos vaidmuo. Ne visas viešasis gyvenimas sovietinėje sistemoje buvo reguliuojamas oficialiųjų elgesio normų, daugelis neoficialiųjų elgsenos formų reišėsi ir „pusiau viešojo“ sferoje – neformaliame kaimynų, bendradarbių ir kt. bendravime, tad viešojo ir privačiojo sferos buvo susipynusios. Tačiau oficialioji – kontroliuojama režimo institucijų – sritis aiškiai nuo jų atsiskiriama. Šiuo laikotarpiu viena svarbiausių viešąjį ir privatų gyvenimą lemiančių vertybių tampa žmogaus patikimumas, pasakotojų dažniausiai nusakomas žodžiais „geras žmogus“. Kai kurios pasakotojams svarbios „gero žmogaus“ savybės nusakytos jau anksčiau cituotuose pasakojimuose – pagalba žmonėms, nepaisant oficialiųjų vaidmens ar užimamos padėties visuomenėje reikalavimų, neskundimas, neuolus kolaboravimas. Toks bet kokios veiklos apribojimas nuo „oficialiojo“ jos aspekto leidžia pasakojimų autoriams pateisinti ir bet kokią kolaboravimą su režimu (išskyrus dalyvavimą represijose).

„Jei žmogus geras, prie ko čia partija, tegu jis būna mėlynas ar baltas“ (Aldona, gim. 1936 m.).

„Niekas nieko nepriekaištauja tiems, kas gerai sugyveno su žmonėmis“ (Andrius, gim. 1924 m.).

„Aš kietos nuomonės. Man visuomet buvo svarbu žmogus. Viršininkas buvo rusas, ir stengėsi padėti grįžtantiems miškiniams. Jisai žmogus, jis norėjo žmonėms gero. CK dirbo lietuviai, bet jei nebūtų lietuviai, būtų rusai. Būtų miškiniai nušovę rusą, būtų blogiau. Kai Mitkinas buvo sekretorius, visi kalbėjo rusiškai, kai jis dalyvaudavo. Svarbiausia, ne kuo dirbo, bet kaip jis dirbo, koks jisai žmogus buvo. <...> Jei prie vokiečių visi būtų vokiečiai, prie rusų rusai, būtų blogiau“ (Steponas, gim. 1921 m.).

„Bet rajone buvo vykdomojo pirmininkas paprastesnis, žmonės buvo paprastesni. Pakalbėsi, ir bus rezultatas. Paskambina, kam reikia, ir reikalas bus sutvarkytas. O dabar kitaip“ (Elena, gim. 1924 m.).

Pasakojimai rodo, kad neoficialieji ryšiai ir „geri žmonės“, kurie jais naudodamiesi sprendavo žmonių problemas („paskambina, kam reikia“) sovietinėje realybėje galėjo turėti net didesnę galią negu oficialios institucijos. Ypač šią neformalią su sistema bendradarbiavusių žmonių pagalbą kitiems pabrėžia sovietmečiu užėmę kiek aukštesnes socialines pozicijas žmonės. Galbūt, išryškindami bendradar-

¹⁷Zdravomyslova E., Voronkov V. The Informal Public in Soviet Society: Double Morality at Work, *Social Research*, 2002, Vol. 69, No. 1, p. 57.

biavimo su sovietinėmis institucijomis dvilypumą, šie žmonės taip įprasmina iš dabarties vertybinių pozicijų savo to meto laikyseną.

Kovoje dėl išgyvenimo susiformavusi prisitaikymo ir „dvigubos moralės“ norma bei laikysena buvo svarbus gynybos ir adaptacijos mechanizmas, sovietinei sistemai sukeitus vietomis *savąjį* ir *svetimąjį* pasaulius.

Privačioje ir „privačiai viešoje“, mažiau kontroliuojamoje neformalaus bendravimo sferoje išliko ir senosios kultūros elementų. Pagrindinė išlikusi tradicinė sritis kaimo žmonėms buvo religija ir su ja susijusios kultūros tradicijos bei papročiai: daugumas žmonių neatsisakė nei bažnyčios lankymo, nei religinių švenčių bei religinių privataus gyvenimo ritualų ir papročių (krikšto, vedybų, laidotuvių ir pan.). Religija ir kai kurios religinės tradicijos šiai kartai buvo tokia svarbi sritis, kad sovietinė sistema ją tik apardė, bet nesugriovė, žmonės išlaikė jų tęstinumą. Viešas šių papročių laikymasis buvo neloyalumo sovietinei sistemai ženklas, bet jų dažnai neatsisakydavo net aktyviau su ja bendradarbiaavę žmonės (jie šią veiklą labiau slėpė).

„Jei auklėjo tėvai, galėjai ir tais laikais išlikti tikintis, buvo kai kurie, ateistinis auklėjimas, bet ne visi. Pasakydavo man, kas eina bažnyčion, bet ne visi. Sekretoriai – jie irgi nelabai buvo ateistai dideli“ (Steponas, gim. 1921 m.).

„Aš ir vaikus vesdavau į bažnyčią, tas direktorius <...> labai bardavo, ir kiti, ne kartą vaikas grįžo apsiaverkęs. Jis sakydavo, mes turim motinos klausyt, ne ko kito. O vyras tai šitaip, kalbindavo ir partijon, ir komjauniman, tai jis pasakė, niekas tokių įstatymų nepaiso, nepaisysiu ir aš. Niekas neprivertė, kas gali uždrausti eit bažnyčion“ (Stasė, gim. 1927 m.).

Pusiau vieša sfera buvo ne tik šeima, kaimynų santykiai, bet ir neformalus ryšiai darbo kolektyvuose, kuriuos sovietinėje sistemoje norėta paversti totalitarinės kontrolės institutais.

„Savo tarpe kalbėjom kaip norėjom, direktorius per susirinkimą, aišku, kalbėdavo kitaip. Jis agitatorius buvo. Sakau, jei pasakysit, kad prie Lietuvos žmonės išmoko gerti, o ne dabar, prieisiu ir trenksiu. Tai juokėsi. Man gražu buvo visą laiką konfrontuot su valdžia. Jaučiau malonumą. O kiti bijojo. Net kolūkio pirmininke siūlė, gal tyčia, norėdami sužlugdyti“ (Elena, gim. 1924 m.).

Tad susidvejinimo mechanizmas leido išlikti, nors apardytiems ir įvairių žmonių gyvenime pasireiškiantiems nevienodu laipsniu, ikitotalitarinės kultūros tradicijų, vertybių, kolektyvinės atminties elementams. Be to, „dvigubos moralės“ norma daugeliui net aktyviau negu vidutiniškai bendradarbiavusių su sovietine sistema žmonių leido visiškai nesusitapatinti su jos taisyklėmis ir reikalavimais, juos „apeiti“ ir pažeidinti per neformalius socialinius ryšius. Pavyzdžiui, aktyviai propagavęs sovietinę ideologiją mokyklos direktorius charakteristikoje nuslepia moksleivio kilmę iš tremtinių šeimos, panašiai elgiasi partinės organizacijos pirmininkas ir pan.

„Direktorius nerašė charakteristikoj, ir sūnus autobiografijoj nerašė, kad tėvai tremtiniai“ (Genovaitė, gim. 1926 m.).

„Padėjau vienam besislapstančiam, pakalbėjau su saugumo viršininku. Bet jis tuo tarpu gavo kitur dokumentus. Tai tas viršininkas, rusas, sako, na ir gerai, kad gavo. Nuo žmogaus priklausė, reiškia. Pas mus buvo partorgas, vieno berniuko brolis buvo pasitraukęs į Vakarus. Tai charakteristikoj parašė, kad brolis tarnauja tarybinėj armijoje, o visa šeima santvarkai lojali. Lietuvos rusas buvo. Pamelavo, bet norėdamas gero. Man visada pasitaikė geri žmonės“ (Elena, gim. 1924 m.).

Daugumai žmonių „susidvejinimas“ padėjo įveikti sociokultūrinės traumos dėl senosios kultūros ir gyvenimo formų praradimų sukeltą įtampą. Kita vertus, yra požymių, leidžiančių manyti, kad šie praradimai ir jų sukelta kultūrinė trauma daugeliu atvejų buvo tiesiog išstumti ir nutylėti net privačioje sferoje. Tai rodo nesaugumo, egzistencinės baimės, destruktivaus elgesio požymių išlikimas per visą sovietmetį, atsispindintis kai kuriuose pasakojimuose. Minimi tokie įtampos ir destruktivaus elgesio požymiai, kaip „sunkūs, nenusistovėję“ laikai, nesąžiningumas, tinginystė, girtuokliavimas, vogimas, „prisiplakėlių“ neveiklumas, neproduktyvus darbas ir pan. Sovietinis gyvenimas įvardijamas kaip „nenormalus“, palyginus su „normaliu“ gyvenimu prieškarinio respublikoje. Šie sovietmečiu susiformavę bruožai pasireiškė ir po sovietinės sistemos suirimo.

„Sunkiausias pokario metas, kolektyvizacija sunkus laikas. Žmonės dirbt nenorėjo, grobstė, dirba, nieko negauna, klaiku. Ateina metai atsiskaityti, po puskilogramį gauna ir viso gero. <...> Į gera nieko, bendrai paėmus, nepasikeitė. Kiti labai gerai gyvena, ten valdininkai, verslininkai, o paprastieji žmonės tai nieko – neturi darbo. Kolūky kas dirbo, kas tinginiavo. Jie nebesiorientuoja, kaip pradėti imtis ko nors. Šitie, katrie dar gabesni, dar įsistovė, kurie vaikiščiojo prisiplakę, tiems krachas. <...> Niekas ir nebeina samdiniu. Žmonės atpratino dirbti. <...> Žmonės pradėjo girtuokliauti labiau... Dabar ėmė žmonės žemes, čiupo, o nedirba, drybso lovoj“ (Andrius, gim. 1924 m.).

„Dabar kiekvienas žmogus būt turėjęs traktorių ir būt kaip karaliai gyvenę, būt reikėję ir dirbt mažiau, kad ne tarybų valdžia. Pijokų nebūt, tinginių buvę, ir vagių, kaip dabar prisigėrę žmonės sėdi. Dirbt nenori, kad vogt, pijokaut. <...> Kurie brigadininkais ar fermoj dirbo, taigi jie vogė kiek nori, gėrė kiek nori, ir niekas nekainavo“ (Bronė, gim. 1925 m.).

„Daugumas geria iš nevilties, neranda darbo. Mūsų jaunimas per penkiasdešimt metų įprato, kad jis jau baigia mokslus ir žino, kad dirbs“ (Elena, gim. 1924 m.).

„Kaip sėdavo kolūkiuos – ant juoko – tik pakraščius. Čia nelabai gerai. Brigadininkas iš to pačio kaimo, jis nukentės. Kai likvidavos kolūkiai, irgi teisybės nebuvo. Žmonės, kurie daugiau dirbo, mažiau gavo arba beveik nieko negavo. Moterys melždavo rankom. O kai dalinos, kas valdžioje, tie ir gavo. Pirmininko draugai gavo techniką, kiti ne. Kaip norėjo, taip ir skirstė. <...> Jei būt Smetona buvęs iki šio laiko, būtų kitaip. Tada žmonės stengėsi. Žmonės pasidavė įtakai vėliau. Kad jiems būtų nurodoma. Kai nebenurodoma, nieko ir nedaro. Pažintys turėjo įtakos“ (Steponas, gim. 1921 m.).

Žemiau pateikiamame pokariu buvusio kolūkio pirmininko pasakojime įvardinta sovietinio laikotarpio kaip neišspręstos sociokultūrinės traumos jausena: palyginus su

ikisovietinės visuomenės ramiu, „normaliu“ gyvenimu, įvardijama sovietmečio įtampos, neramumo (egzistencinės baimės) būsena, nesąžiningumas ir tingėjimas kaip sąžiningo darbo „prie Smetonos“ priešprieša. Tad sovietinė „kultūra“ neatliko kultūros funkcijų – reguliuoti ir užtikrinti ramią visų žmonių gyvenimo sričių tėkmę, produktyvią veiklą.

„Kad gerų laikų nebuvo, kad būtų bendrai paėmus nusistovėję. Prie Smetonos, būdavo, sunkiai gyvena, bet sėsliai – kaime, būdavo, dainuoja, ramiai gyveno, jei pijokas rėkdamas perėjo, ir viskas, vėl ramu. O dabar, kolūkiai kai buvo, baudžiavos laikai, neduok Dieve, kas dabar gimė, nematė, kaip buvo anksčiau, tai gal galvoja, kad taip ir turėjo būt, o kad matė, kaip gyveno saviestnai, dirbo savo laukuose, vežės viską... Jie jau nebeprisišlifavoj, nebemoka. Jauni katras liks, didelė atranka bus. Linų fabrike 300 žmonių buvo; buvo bezdelnikų, prisiplakėkių, bet vis kažkiek gaudavo, iš vieno darbo į kitą“ (Andrius, gim. 1924 m.).

Tad kartai, kuri ekstremaliomis aplinkybėmis turėjo derinti savąją ir svetimąją vertybių konfigūracijas ir gyvenimo formas, adaptuotis padėjo tokie mechanizmai, kaip „dviguba moralė“ – dvigubos mentaliteto ir elgsenos normos, socialinis kapitalas – neformalūs socialiniai ryšiai ir pan. Respondentai beveik neužsimena apie galimus sąmoningai išgyvenamus dviejų vertybių sistemų konfliktus dėl kolaboravimo, nors šioje kartoje nedaugelis tikėjo sovietine ideologija; bet pasakojimuose yra požymių, rodančių nutylėtus, neišspręstus vertybių ir normų konfliktus. Pasakojimai leidžia manyti, kad „susidvejinimas“ ir kiti adaptacijos svetimoje totalitarinėje sistemoje mechanizmai galutinai neišsprendė šios kartos traumų, sukeltų prievartinio senosios kultūros ir gyvenimo formų praradimo, o tik privertė jas nutylėti, neigti, pragmatiškai prisitaikyti prie aplinkybių.

Socialinio aktyvumo viešajame gyvenime atkūrimas: aplinkybės ir strategijos

Atkuriant ir formuojant dalyvavimą viešajame gyvenime stalininiu laikotarpiu svarbus pagrindas buvo lojalumas sovietinei sistemai ir socialinė kilmė. Lojalumo ženklai – tarnyba sovietinėje armijoje bei sužeidimai fronte, dalyvavimas ar pagalba tarybiniais partizanams, įstojimas į komjaunimą ar komunistų partiją, buvimas „liaudies gynėju“ ir pan. Daugumas, išskyrus aktyviausius, rinkosi minimalaus lojalumo laikyseną. Dažnai vieno šeimos nario lojalumas ar nelojalumas lemdavo ir kitų šeimos narių padėtį – represijas ir stigmatizaciją arba, atvirkščiai, karjeros galimybes.

Žmonės pastebi, kad lojalumas dažnai nesutapdavo su reikiamu toms pareigoms užimti išsilavinimu, kompetencija.

„Viena po karo tik keturis skyrius baigusi tuoj stojo komjauniman, iš komjaunimo ją pastatė krautuvėn. Gal ana sugebanti ir su keturiais skyriais“ (Bronė, gim. 1925 m.).

Štai būdinga pokario laikų karjeros trajektorija. Turintis lojalumo ženklą žmogus – buvęs tarybinis partizanas – pokariu skiriamas įvairioms atsakingoms pareigoms neatsižvelgiant į išsilavinimą ir kompetenciją. Nepanorėjęs aktyviai išitraukti į partinę ideologinę veiklą (į partiją įstojo tik 1954 m.) vėliau pasirenka labiau atitinkantį jo kompetenciją darbą.

„Kariavom, kol išlaisvino vėl rusai. Rusai išlaisvino, tai paskui Panemunio valsčių dirbau komsorgu. Paskui iš komsorgų perkėlė mane į Klaipėdos kraštą, Pagėgius. Iki 1947 metų, kol likvidavos valsčius, tada dirbau apylinkės sekretorium, apylinkės pirmininku. Dirbau kolūkio pirmininku, paskui pasidarė tarybinis ūkis, dirbau brigadininku Lauksargių. Direktorių rusų pasodino, buvo geras žmogus, tai parašiau pareiškimą ir atvažiavau pas tėvą Panemunėlin. Buvau buitinio pirmininku, ir čia pas tėvą iki šiolei“ (Juozas, gim. 1922 m.).

Kitam žmogui sąlyga užimti aukštesnes pareigas buvo tarnyba sovietinėje armijoje ir įstojimas į komjaunimą. Bet vėlesniu laikotarpiu irgi pritrūkstama išsilavinimo.

„Keturiasdešimt septintaisiais grįžau iš kariuomenės. Nebuvau nei su tais, nei su tais susirišęs. Slapstėmės pavieniui, nors buvau susitikęs su partizanais <...> Grįžęs gyvenau su tėvais. Paskiau reikėjo dirbti, kolūkius organizavo, tai visi kur katras. Ašei buvau pradėjęs skaitykloj dirbti, paskiau stojau komjauniman, paskiau komsorgu dirbau. <...> Paskiau rajkoman dirbau instruktorium, paskui skyrė mane kolūkio pirmininku. Kolūky padirbau metus, vagystė didelė įvyko, reikia atsiskaityt valstybei ir žmonėm: katrie griebė – prisigriebė, katras nebegauna nieko, po pusę kilogramo. Tai daugiau nebeišrinko manęs. Paskiau „Atžalynan“ dirbau, šešerius metus pirmininku, tai ir – atsirado mokytesni, baigę aukštuosius. Tada fabrike linų dirbau, dvidešimt vienerius metus. Toks ir gyvenimas – atėjo senatvė, gaunu pensiją, tai dabar nebėr geresnio gyvenimo, kaip pensininko. Gyvenimo jau pavakarys“ (Andrius, gim. 1924 m.).

Abu pasakojimai taip pat atspindi stalininio laikotarpio viešojo gyvenimo ir ekonomikos suirutę, pasireiškiančią nuolatine vadovų kaita ir nekompetencija, nenašiu darbu ir pan.

Lojalumas sistemai tapo nuoseklios karjeros priemone tik labai ideologiškai aktyviems, daugiau negu vidutiniškai bendradarbiavusiems su sovietine sistema žmonėms. Bet greta lojalumo vėlesniu laikotarpiu reikėjo ir išsilavinimo, kompetencijos, svarbus veiksnys buvo ir neformalūs ryšiai. Neformalūs socialiniai ryšiai kartais padėdavo ištvirtinti ir represuotiems bei kitaip persekiotiems žmonėms.

„Kada aš mažabausmis ir nusikaltęs nepilnametis, leido mane į Lietuvą, o brolio neleido į Lietuvą, apsistojo Latvijoje. Bet čia buvo mano toks pažįstamas statyboje ir jis išrašydavo pažymėjimus labai lengvai, kad dirba. Dar parašė juokingą tokį dalyką, kad aš dirbau, dar kai lageryje buvau, Pandėlio rajone statybose. Ir nesusekė milicija. Spravkėj [pažymoje] taigi nėr paleidimo datos. Tada gavau pažymėjimą ir dirbau Pandėlio rajone kolūkio statybose ketverius metus“ (Vladas, gim. 1927 m.).

Vienas svarbiausių lojalumo naujai sovietinei vertybių sistemai ženklų tiek jos institucijų, tiek žmonių akyse buvo įstojimas į komunistų partiją, komjaunimą. Labiausiai pastebimi senosios ir naujosios sistemų susidūrimai postalininiu laikotarpiu reiškėsi būtent žmonių santykiuose su šiais lojalumo vienai ar kitai sistemai ženklais – iš vienos pusės, religingumu ir bažnyčios lankymu bei senųjų papročių laikymusi, iš kitos – stojimu į komunistų partiją. Partinę priklausomybę daugumas žmonių vertino tik kaip prisitaikymo, siekiant pragmatinių tikslų, ženklą.

„Į partiją mes ir įstojom finansų skyriuj. Mes vadinom ne partija, bet „duonos kortelė“. Jei nestosi – nieko nepasieksi, nedirbsi, nieko nebus“ (Steponas, gim. 1921 m.).

„Daugumoj stojo į partiją dėl tarnybos, dėl darbo, nors prievartos nebuvo, bet tam tikras spaudimas buvo“ (Andrius, gim. 1924 m.).

Bet daugumas nesiekusių aukštesnių pozicijų žmonių rinkosi minimalaus lojalumo kelią. Netgi kai kurie užėmę aukštesnes pareigas žmonės stengėsi būti minimaliai lojalūs ir ne visuomet įstodavo į komunistų partiją. Pavyzdžiui, pokario laikų apylinkės sekretorius, vėliau kolūkio pirmininkas, dirbo šį darbą nebūdamas partijos nariu; šiam žmogui pakankamas lojalumo „kapitalas“ tuo metu buvo jo kaip tarybinio partizano nuopelnai.

„Į partiją įstojau tik 1954 metais. Man politika Stalino nepatiko, prievolės, soclenklynės“ (Juozas, gim. 1922 m.).

Kai kurie pedagogai taip pat į partiją įstojo gerokai vėliau – kai daugumas jau patikėjo negrižtamam sovietinės sistemos išitvirtinimu ir daugiau ar mažiau joje adaptavosi. Abi čia cituojamos 1963 metais įstojusios į komunistų partiją pedagogės nelengvai adaptavosi sovietinėje sistemoje, turėjo didesnių ar mažesnių susidūrimų su ja, vienai neretai kildavo konfliktų dėl viešajame gyvenime jos kartais atstovautų senųjų vertybių (tiesos, sąžiningumo ir pan.), kitai trukdė adaptuotis jos socialinė kilmė ir taip pat daugiau ar mažiau išpažįstamos senosios vertybės. Pasakojimai rodo, kad pedagogams, norint būti kuo mažiau lojaliems, tekdavo nuolat išsisukinėti nuo partinių institucijų spaudimo.

„Iš pradžių buvo, kad buožės, paskiau tai ne. Vėliau įstojom į partiją, tai jau nebevadino buožėm, bet jau 1963-iaisiais, o po karo tai prikišdavo. Tada, kai jau įstojom, buvom ir liaudies švietimo pirmūnai, ir nusipelnę mokytojai“ (Marija, gim. 1926 m.).

„Vėliau mokykloje buvo inspektorius, bet aš pasakiau mokykloj istoriją taip, kaip žinojau. Sako, ji išsireiškė antitarybiškai mokiniams. Sakau, ar gali būt istorija tarybinė ar antitarybinė, tai mokslas apie praeitį, jis turi būt tikslus. Ir sakau, nebenoriu aš su ta istorija susidėti, ir atsisakiau dirbti. <...> Kai klausė, kodėl nestoji komjauniman, rajone, sakau, per sena. Kartą išvadino partijos sekretorius rajone prie visų mokytojų buržuazine nacionaliste. <...> Mūsų daug mokytojų kalbino į partiją, kas stojo, kas ne. Sako, stok partijon, Kačinskienė, mokyklos sekretorė, sako, partinių nér mokykloj – direktorius, dar keli. Sakau, neblogai būtų man partijon, žinočiau, ką jūs čia kalbat slaptai, laiškus skaitot. Na, bet raskit kitą tokį durnių, aš vis juokais, ir paskui randa kitų. Sakau, na ir gerai, dabar protingi nebestoja, tenka ieškoti durnių. <...> Charakteristiką gal jau jie parašė, na ir mes su Sasnauskiene stojom partijon, šešiasdešimt trečiais metais gal, neatsimenu. Sakau, dabar jau aš tikrai nebebijosiu nieko sakyt, kaip sau nori“ (Elena, gim. 1924 m.).

Žemiau pateikiamas pasakojimas atspindi ir viešojo bei „pusiau viešojo“ gyvenimo normų ir elgsenos skirtingumą, ir minimalų lojalumą, kurio laikėsi daugumas nesiekiančių aukštų socialinių pozicijų žmonių.

„Tuo laiku buvo tokia valdžia ir jiems reikėjo būt komunistais. Aš dirbau prie linų markų, pirštas buvo užtvinkęs, gulėjau lovoj, atėjo meistras su sekretorium ir visą dieną išsėdėjo, sakė, tu mum labai tinkama kandidatė, stok į partiją. Sakau, ar duosit lengvesnį darbą. Darbo lengvesnio nežadėjo, ne specialistė, septynias klases baigus. Tai sakiau, ne, kam reikia, kad ten mane nagrinėtų. Aš gi nė karto neištariau savo nuomonės, jeigu reikia, prabalsuoji ir viskas“ (Aldona, gim. 1936 m.).

Bendradarbiavimą su sistema – stojimą į partiją – daugumas pasakotojų dabar laiko savaime suprantamu, nekvestionuojamu socialinio aktyvumo sovietmečio viešajame gyvenime ženklu.

„Dabar daug priekaištuoja, kad Brazauskas komunistas. Tai jeigu jis buvo valdžioj, kaip jis nebus komunistas. Taipgi nebūna“ (Aldona, gim. 1936 m.).

Vis dėlto politinis lojalumas buvo nors ir ne vienintelė, bet būtina sąlyga užimti bent kiek aukštesnei socialinei pozicijai. Sunkiausia adaptuotis sovietinėje sistemoje buvo persekiotiems žmonėms – buvusiems tremtiniams, politiniams kaliniams, kitiems įtariamiesiems nelojalumu žmonėms: jie buvo stumiami iš aktyvaus socialinio gyvenimo, neregistruojami, nepriimami į darbą, neleidžiama studijuoti ir pan. Bet daug kas priklausė nuo minėtų neformalių socialinių ryšių. Tačiau ir su jų pagalba sistemos „priešais“ paskelbti žmonės tegalėjo užimti žemas pozicijas. Šių žmonių gyvenimas buvo sudėtingas – jie patyrė daug traumų ne tik tremtyje ar lageriuose, bet ir Lietuvoje, kur jautėsi „paženklinti“, nei jie, nei jų šeimos negalėjo jaustis saugūs. Jų „nepatikimumas“ kartais būdavo prikišamas ne tik oficialiose, bet ir neformaliose situacijose.

„Man sunkiausia, kai aš visą jaunystę praleidau Rusijoje, oi kiek mes ten ir šalom, ir vargom, darbų sunkių dirbom, mane kiek kartų sužeidė, koją, akį, aš tik viena akim dabar matau. Bet ką padarysi, ką padarysi. Atleisk, Viešpatie, nes jie nežinojo, ką daro. Ką ten pradėsi keršyti, nesąmonė. Kas mum vežė, jau anam pasauli. Dievas nuteis. <...> Daug kas pasakydavo mum, ai, jūs bagoti buvot. Ir anksčiau visa Stotis žinojo, kad aš „blogas žmogus“. Visas kraštas čia komunistų pilna. Rusų čia daugiau buvo, jie visi biški už komunistus. Būna rusų labai gerų. <...> Mano brolis niekur neįstojo, iš visur išmesdavo, susekdavo pagal pavardę, viena tokia pavardė rajone buvo. Tada pradžios mokyklos mokytoju rusų kaimė įstojo. Bet jis taip nemėgo to darbo, taip nemėgo, sakydavo, jei būt buvęs geras laikas, nedirbčiau“ (Bronė, gim. 1925 m.).

Kitos tremtinės pasakojimas irgi trumpai nusako ir tremties vargus, ir sunkią adaptaciją sugrižus. Adaptacijos rezultatas dažniausiai tegalėjo būti „pralaimėtojo“ – „prastos darbininkės“ – pozicija.

„Dvidešimt šeši hektarai buvo, mokesčius sumokėjom, pyliavas atidavėm. <...> O vieną dieną atėjo šitie visi, nakties laiku, prikėlė dviem valandom ir išvežė. Brolis turėjo paslėpęs šautuvoą. Jį į kalėjimą, o mus visus išvežė už žemę ir šautuvoą. Brolį nuteisė atskirai 25 metams. Tik kai atvažiuovom, sužinojom, už ką – buvom buožės. Brolis grįžo iš Magadano. Mes grįžom

penkiasdešimt devintais ar aštuntais. Dabar tai jauni viską žino, mes dar buvom durneliai. Užlipdavom ant kalnų, tai pamatysim Lietuvą, durni buvom, svajojom sugrįžti. Buvom po komendantu, kai sugrįžom. Sesuo mirė, suparalyžiuota, tėvelis irgi mirė, penkiasdešimt trečiaisiais. Palaidojom ten. Sesers palaikus devyniasdešimtaisais parsivežėm, o tėvelio kapo neradom. Atsivežėm tik žemės trupučiuoką, ir viskas.

Grįžom – nugi pasikeitę kažkaip. Betgi Dieve, kai aš atėjau šiton savo jau gryčion, tvartas išdraskytas, didelis molinis tvartas, klėtelė suirus. Mes su vyru buvom susitovarę, viską susipirkom. Čia gyventa be grindų, langai gal dujėj tiktai, langus užsakėm, dėjom vėliau su vyru. Bet manęs neprivregistravo, tai išvažiavau į Rygą, dirbau kurorte. Bet po kiek laiko leido sugrįžti, tai turėjau savo gryčią atsipirkti, 500 rublių turėjau sumokėti. Ėjau į kolūkį prasta darbininke, o paskui karvos melžiau“ (Veronika, gim. 1922 m.).

Dar sunkesnes daugelį metų trukusių represijų peripetijas atskleidžia žemiau pateikiamo tremtinės pasakojimo fragmentai. Iš pasakojimo paaiškėja, kad sunkiose tremties situacijose adaptuotis ir tam tikra prasme laimėti, be kitų motyvų, ypač padėjo bendruomeniškumas ir darbštumas – vertybės, kurias pasakotojai, kaip matėme, laiko būdingomis ikitotalitarinei sistemai ir apgailėstauja dėl jų praradimo sovietmečiu.

„Paskiau po šešių metų, kai jau karas pasibaigė, pradėjo žmonės važiuot Lietuvon. Dėdė buvo likęs Lietuvoj, atsiųsdavo rublių, gaudavom laiškus. Sugalvojom ir mes važiuot Lietuvon. Komendantas žinojo, sako, važiuokit, aš nieko prieš, Rožkovas toks buvo, geras žmogus, rusas. Sesuo pirma išvažiavo rudenį, pas dėdę apsigyveno, pavasarį ir mes. Prisistatėm be dokumentų, valdžia sako, gyvenkit, kol pareikalaus jūsų. Po metų atvažiavo, sako, nebegalim laukt, antrąkart tremiam. Keturiasdešimt septintų balandžio mėnesį ištrėmė vėl.

Tėvelis tik po savaitės sužinojo, kad mus ištrėmė. Pats nuvažiavo į Rokiškį, prisistatė, kad mum pasivyti. Jį ištrėmė į lagerį Irkutsko srity, jis ten po metų mirė, mes tik grįžę sužinojom.

O mum iškėlė vėl į tą pačią vietą. Mes galvojom, kad mum kalėjimas gresia. Labai ilgai, dvi savaites negalėjo paimti, pavasaris, keletą šeimų mum paliko tuščiose kameroose, maitinkis, kaip nori. Vėliau mum apdovanojo, ir seserį, ir mane už plėšinius, Altajaus krašte tuo metu buvo plėšiniai. Sesuo tada jau buvo vedus, apsivedė su lietuviu, ir tą švogrių apdovanojo su medaliu. Ir tada jau galėjom grįžti, gavus apdovanojimą buvo galima grįžti, bet mes neturėjom pasų. Po to mum išdavė pasus, po Stalino leido. Man atsiuntė raštą, kad galiu važiuot, o švogriui nedavė leidimo, jis pagal daugiažemių dokumentus buvo vežtas, tai mes su mama grįžom penkiasdešimt aštuntais metais, antrąkart, birželio trečią. Buvom nusipirkę ten namelį tam rajono mieste, aš viską palikau ir grįžau tik su mama“ (Genovaitė, gim. 1926 m.).

Represuotųjų gyvenimo aplinkybės turėjo tokį pranašumą, kad, būdami tremtyje ar lageriuose, jie nesisitengė susitapatinti, suderinti savo lūkesčius ir vertybes su svetima socialine aplinka, juos skriaudusios svetimos sistemos reikalavimais. Todėl represuotieji žmonės labiau negu gyvenę Lietuvoje liko ištikimi senosioms, ypač patriotizmo, nacionalizmo vertybėms; tam padėjo ir tai, kad jie gyveno sunkiomis sąlygomis bendraminčių būryje tarp svetimųjų (tai sutelkdavo bendriją), ir tai, kad grįžus jų užimta dažniausiai žema socialinė padėtis nereikalavė aktyviai demonstruoti lojalumą. Apie senųjų vertybių puoselėjimą tremtyse ir lageriuose kalba visi pasakotojai.

„Kai Stalinas mirė, rusės rauda, jiems gi šventos dvasios įpūtė, o mum tai juokas, šokom, džiaugėmės, mum grasino“ (Bronė, gim. 1925 m.).

„Mes visi suveidavom, mes dainuodavom, šokdavom, sukūrėm tokius vaidinimus, išvertėm į rusų kalbą, važiuodavom į kultūros namus. Pirmininkas toks, Rožkovas, labai lietuvius mylėjo, sakė, už vieną lietuvių keturis rusus duočiau. <...> Viena mokytoja, ją tik vedusią atskyrė nuo vyro, kaip vadovė buvo. Tai vaidindavom, šokdavom, tai tos rusės čiastuškas dainavo ir šoko, o mes, būdavo, miške dirbam, dirbam ir davaj šokt. Vienoj vietoj pašokam ir, kad nematyt, kad ištrypta, kiton vieton persikeliam. Labai Lietuvą mylėjom, meldavomės per gegužį, birželį, pas mus jau toks būdavo kambarys, tai gegužinės pamaldos, vakarais rožančių, vis prašydavom, kad grąžink mum į Lietuvą. Tikėjomės, kad jau grįžt. O kai antrąkart vežė, jau nesitikėjom, kad grįšim, dar vienuolika metų teko išbūt“ (Genovaitė, gim. 1926 m.).

Pasakojimai leidžia manyti, kad daugeliu atvejų ne tik represuotųjų užimama žema socialinė pozicija nereikalavo aktyviai demonstruoti lojalumą, bet ir atvirkščiai, jų labiau išsaugota senoji pasaulėžiūra ir mažesniu laipsniu įsisavinta pragmatinio prisitaikymo norma tam tikrose situacijose neleisdavo aktyviau kolaboruoti su sistema, kuri jiems atrodė svetimesnė negu sėkmingiau besiadaptavusiems žmonėms.

„Iš mano brolių, draugų nė vieno partijoje nebuvo, to tai jau ne. <...> Kad Sovietų Sąjunga sugrius, nemanėm, bet mūsų bendraminčiai ir dainose, visaip dainuodavom: kraujo rūmai tau sugrius, pakratysi bašmakus – čia apie Staliną. <...> Man siūlė tūkstantį rublių, kad Rusijoje pasilikčiau, galvojau visaip, bet kai paklausė, kur važiuosiu, tai automatiškai širdis pasakė, kad Litooskaja SSR, Rokiškio raj., Panemunėlis“ (Vladas, gim. 1927 m.).

Didesnė negu kitų ištikimybė „senosioms, tikrosioms“ vertybėms (arba mažesnis negu labiau prisitaikiusiųjų tų vertybių „pamiršimas“, išstūmimas), be kitų problemų, kėlė konfliktiškas situacijas ir represuotųjų šeimose. Šiose šeimose toks lojalumo ženklas kaip stojimas į komjaunimą ar komunistų partiją nebuvo savaime suprantamas, jis keldavo ir vidinių vertybinių konfliktų kitaip mokykloje indoktrinuojamiems vaikams, ir tėvų bei vaikų konfliktų.

„Vyresnioji tai niekur nestojo, nei pionierė buvo, nei komjaunuolė. Tarybiniais laikais sakiu – niekur nestok, nei pionieriuos, nei komjauniman. Ir nestojo. O jaunesnioji tai ne. Sako, mama, kai jūs daug žemės buvo, tai jum gerai, o šitie biednieji tai kaip sunkiai gyveno. Nieko jie nesunkiai. Ateis pas žmogų, padirbs dieną, tai gauna 5 litus arba centnerį rugių. Jeigu žmogus tvarkingas, jis gyveno gerai. Prie mūsų vienas 1 ha turėjo, jis gelžkely dirbo, ji šeiminkaudavo, vaikus išmokino.

Mergaitė mažoji įsiprašė į pionierius gal penktoji klasėj, atėjo mokytojų mergaitė (jos tėvas raudonas buvo, ir dabar toks), norėjo į ekskursiją važiuoti. Eik, sakau, rašykis, kad tokia durna. Į pionierius įsirašė, paskui į komjaunimą įstojo. Dabar toji dukterė visai kitaip kalba. Mes su tėvu aiškindavom, kai paaugo, ir tėvas kalėjime buvęs, viską. <...> Mažoji visai pakeitė nuomonę. Dabar jau taip nekenčia šitų komunistų“ (Bronė, gim. 1925 m.).

Šis pavyzdys taip pat rodo, kad vieniems tos pačios šeimos vaikams didesnę įtaką darė tėvų pasaulėžiūra, kitiems – sovietinis švietimas. Atkūrus nepriklausomybę, minėtos šeimos vaikai aktyviai parėmė tėvų vertybes (galbūt iš dalies dėl to, kad nuo vaikystės jas žinojo).

Kartais aukštesnes socialines pozicijas užimdavo ir žmonės, turėję tam tikrų biografijos „dėmių“; jiems užimti toms pozicijoms reikėjo atitinkamų sąlygų. Bendradarbiauti su sovietine sistema ir demonstruoti lojalumą jie dažniausiai turėdavo uoliau negu vidutiniškai. Aukštesnes pareigas švietimo įstaigoje ėjęs p. Jonas į šias pareigas buvo paskirtas dar Stalino laikais, praėjus keleriems metams po grįžimo iš lagerio, kuriame buvo nelabai ilgai. Užimti Švietimo skyriaus darbuotojo, vėliau mokyklos direktoriaus pareigas jam padėjo iš dalies socialinis kapitalas – neformalus ryšiai, iš dalies aktyvus lojalumo sistemai demonstravimas: jis įstojo į komunistų partiją, aktyviai propagavo jos ideologiją ir vykdė ideologinių institucijų nurodymus. Eidamas tokias pareigas, p. Jonas buvo priverstas neigti ar slėpti dalį savo gyvenimo – lagerio ir panašią patirtį – net tarp artimai jį pažinojusių žmonių, taip pat labiau už kitus kontroliuoti savo elgesį viešose situacijose ir susitapatinti su „svetimąja“ sovietinių vertybių konfigūracija. Šis adaptacijos variantas – didelis politinis-ideologinis aktyvumas, vidinės patirties, vertybių ir išorinio elgesio neatitikimas (po-sovietinis laikotarpis parodė, kad ikisovietinės šio žmogaus patirties atmintis išliko ir buvo svarbi), dalies savo gyvenimo neigimas savo ruožtu galėjo kelti ir tam tikrų konfliktų su aplinka, ir psichologinę įtampą. Tai turi didelę įtaką tiek individo, tiek jo šeimos gyvenimui. Tad ir šios kartos „nugalėtojų“ adaptacijos variantai dažnai buvo psichologiškai sudėtingi. Galbūt neatsitiktinai nesėkmingai susiklostė šio žmogaus vaikų gyvenimai. Vokietijoje ir kitose šalyse atlikti tyrimai parodė, kad nutylėta skauda praeitis ir patirtis turi didelę įtaką tarpasmeniniams ryšiams ir veikia net trečios bei ketvirtos kartos žmonių gyvenimus¹⁸.

Tad žmonių pasakojimai rodo, kad adaptacija sovietinėje sistemoje, prasidėjusi žiauriomis smurto ir represijų sąlygomis, buvo nelengva ir kainavo nemažai praradimų ir nelaimių ne tik sistemos persekiojamiems ar užėmusiems žemesnes pozicijas vyriausiosios Panemunėlio žmonių kartos „pralaimėtojams“. Kai kuriems „nugalėtojams“, užėmusiems aukštesnes socialines pozicijas, ši adaptacija taip pat nebuvo lengva: kildavo psichologinė įtampa, vidiniai konfliktai, nutylėjimai, laviravimas, svarbių žmogiškųjų vertybių, artimesnių ir tolimesnių socialinių ryšių praradimas ir pan.

Tapatumų tęstinumas atkurtoje valstybėje ir stalininio laikotarpio įvykių kolektyvinės atminties bruožai

Vyresniosios kartos Panemunėlio žmonėms teko išgyventi dar vieną istorinį lūžį – sovietinės sistemos žlugimą ir nepriklausomybės atkūrimą. Po sunkios, kartais trukusios dešimtmečius, sėkmingos ar mažiau sėkmingos adaptacijos sovietinėje sistemoje jiems teko vėl adaptuotis pasikeitusioje visuomenėje. Jau minėta, kad visuomenės mastu sovietiniame gyvenime galima ištyrėti nemažai neišspręstos kultūrinės traumos požymių (besi-

¹⁸Schwann G. The Healing Value of Truth-telling, *Social Research*, 1998, Vol. 65, No. 4.

reiškiančių tokiais neretai neišsąmonintais traumos požymiais, kaip egzistencinės baimės, destruktivaus elgesio paplitimas, „susidvejinimas“ ir pan.). Šios visuomenės „kultūra“ netenkina daugelio poreikių, kuriuos paprastai tenkina kultūra, – atsakyti į esminius egzistencinius klausimus, užtikrinti normatyvinius ir instrumentinius žmonių veiklos pagrindus. Tad nevisiškai įveiktos kultūrinės traumos sąlygomis sovietmečio pabaigos ir nepriklausomybės atkūrimo pokyčiai (kurie, nepaisant pritarimo jiems, dėl savo radikalumo neišvengiamai sukėlė didesnę ar mažesnę stresą) daliai žmonių galėjo būti „trauma traumoje“ – naujas taip galutinai ir neįvykusios adaptacijos rezultatų sugriovimas.

Kadangi tirtoji žmonių karta daugiau ar mažiau prisiminė ikitotalitarinės sistemos vertybes, kurias aktualino ir siekė realizuoti tautinis atgimimas (siekiant nepriklausomybės tarpukario Lietuva dažnai buvo ideologinis mitas ir modelis; siekta „sugrįžti“ į praeitį, atkuriant keturiasdešimtaisiais nutrūkusią istoriją¹⁹), tai, reaguodami į pokyčius, jie rėmėsi jau turėta patirtimi. Todėl daugumas mini, kad nepriklausomybės sąjūdį sutiko džiaugsmingai, jam pritarė. Šiai kartai tai buvo grįžimas prie kadaise buvusios savos, vėliau, pagal adaptacijos sovietinėje sistemoje variantą, arba pamirštos, išstumtos, arba puoselėtos ir lauktos vertybių konfigūracijos. Daugelis mini teigiamas nepriklausomybės atkūrimo emocijas, džiaugsmą, dalyvavimą nepriklausomybės sąjūdžio veiksmuose. Dažniau jas mini labiau konfliktavę su sovietine sistema – buvę politiniai kaliniai, tremtiniai ir kiti mažiau „prisitaikę“ žmonės. Pasakojimuose įvardijami ir atgimimo kaip senųjų vertybių grįžimo („kaip prie Smetonos“), ir nusivylimo, susidūrus su neigiamais pokyčių padariniais, motyvai.

„Kurie buvo daugiau Lietuvos patriotai, tiesiog negalėjom susitikę kalbėt, verksmas, daugiau nieko. Aš tada jau buvau menkos sveikatos, niekur negalėjau dalyvauti, nemačiau, per televizorių tik šešėliai, verkiu atsisėdęs ir tiek, daugiau nieko. <...> Beveik pusė buvo priešingi nepriklausomybei, pusė už. Važiavom į nepriklausomybės kelią, mano giminaičių daug važiavo. Kurie prieš, daugiausia dėl savo gero gyvenimo“ (Vladas, buvęs politinis kalinys, gim. 1927 m.).

„Kada prasidėjo čia šita „zaverucha“, užėmė Vilnių, Spaudos rūmus, man net ašaros riedėjo, labai pergyvenau, gaila buvo, labai domėjausi. Aš tikėjausi, kad bus kitaip, geriau viskas, kaip sakydavo tėtė, kaip prie Smetonos... O dabar matai, kas gavo“ (Veronika, buvusi tremtinė, gim. 1922 m.).

„Panemunėly buvo labai didelis pakilimas. Aš jau pensijoj buvau, tai sėdėjau ir jokio darbo nedirbau, aš klausiausi per radiją, žiūrėjau per TV, per susirinkimą, ir man ašaros riedėjo, kažkaip buvo labai entuziazmas, pakilimas. O paskui po kiek blėso tas entuziazmas, kai pradėjo žmonės darbo nebeturėt, ir visa, o dabar tai daugumas pasijuokia, kad gerai gyvenam. Mes tai nebadaujam, bet vaikai kai kurių tai vos nebadauja“ (Elena, gim. 1924 m.).

„Džiaugės žmonės – ir vėliava, ir katedra. Dabar tai jau nebe tas, jau blogiau. Kaime darbo neieškok, nėra“ (Marija, gim. 1926 m.).

¹⁹Gaidys V., Tureikytė D., Štutiniene I. Istorinė lietuvių atmintis, *Filosofija, sociologija*, 1991, Nr. 1(4).

„Pasako dabar, kai Sąjūdis buvo, mes už Landsbergį dėjom pastangas visas, tai daug kas pasakydavo mum, ai, jūs bagoti buvot. Bet dabar jau lygūs, visi žemės gavo...“ (Bronė, buvusi tremtinė, gim. 1925 m.).

Adaptuodamiesi intensyvių socialinių pokyčių sąlygomis, žmonės turi suderinti savo tapatybę, asmeninę patirtį su pasikeitusia visuomene. Sovietmečiu, kaip matėme, šis derinimas vyko labai sunkiomis, traumuojančiomis kovos dėl išgyvenimo aplinkybėmis. Atsikuriančios demokratijos sąlygomis žmonės nepatyrė prievartos, bet asmenybės integralumui svarbu išlaikyti tam tikrą tapatybės tęstinumą, surasti savo vietą dabartyje, kuo mažiau paneigiant savo ankstesnįjį „aš“, todėl žmonėms teko suderinti savo „sovietinę“ tapatybę su dabartine. Kaip rašė W. Fischeris-Rosenthalis, kai įvykius ir katastrofas žmonės suvokia kaip griaunančius ligtolinio jų gyvenimo pagrindus, jie perkuria savo biografijas, kad surastų naują praktinę orientaciją ir išgyventų²⁰. Tokio naujo interpretavimo ženklų galima pastebėti ir aptariamuose autobiografiniuose pasakojimuose. Ryškiausiai pasikeitė dviejų žmonių grupių gyvenimai: labiausiai susitapatinusių su sovietine sistema bei anksčiau dėl politinio neįėjimo išstumtų iš aktyvaus gyvenimo.

Išlaikyti savo tapatybės tęstinumą buvo lengviau mažiau susijusiems su sovietmečio ideologine konfigūracija žmonėms, ypač buvusiems sovietinės visuomenės pakraščiuose. Jiems pasaulis „atsistojo į savo vietas“, kartais net privačiame gyvenime slėpta patirtis ir pasaulėžiūra buvo viešai pripažinta ir įvertinta, todėl daugiau nereikėjo „dvejintis“. O labiau susitapatinusiems su sistema žmonėms buvo sunkiau suderinti savo dabartinę ir ankstesnįjį „aš“.

Įsitvirtinti ir adaptuotis naujoje socialiai aktyvioje viešojo gyvenimo pozicijoje (darbo, visuomeninio aktyvumo) daugumai apklaustųjų jau nereikėjo: jie buvo pensininkai arba netoli šio amžiaus, tad šioje pozicijoje jie ir turėjo adaptuotis pasikeitusioje visuomenėje. Pasakotojai pažymi tam tikrą šios pozicijos pranašumą prieš turinčius adaptuotis aktyvioje sferoje jaunesnius žmones:

„<...> tai dabar nebėr geresnio gyvenimo, kaip pensininko“ (Andrius, gim. 1924 m.).

Bet ištvėrusiems karo ir pokario sunkumus ir dažniausiai sunkiai išmokusiems gyventi anoje sistemoje žmonėms adaptuotis iš naujo nėra lengva net santykinai mažiau pastangų reikalaujančioje pensininko pozicijoje. Daugelyje pasakojimų reiškiamas didesnis ar mažesnis nusivylimas dabartimi. Nusivylimą iš dalies lėmė ir idealizuotomis vertybėmis grįsti per dideli lūkesčiai, būdingi visam Tautinio atgimimo sąjūdžiui (bet šie idealizuoti mitai buvo svarbūs mobilizuojant žmones nepriklausomybės atkūrimo veiksams). Ypač neigiamai dabarties sunkumus vertina žmonės, kuriems senosios ikisovietinės vertybės jau buvo nereikšmingos, pamirštos ir kurie vadovavosi pragmatinio prisitaikymo normomis. Štai tokio požiūrio pavyzdys (pasakojimo autorė trumpiau už kitus gyveno ikisovietinėje visuomenėje, tėvas – pokario aktyvistas).

„Dabar tai man viskas blogai. Prie sovietų uždirbau mažai, 110 rublių, bet aš išlaiky-

²⁰Fischer-Rosenthal W. The Problem with Identity: Biography as Solution to Some (Post)-modernist Dilemmas, *Comenius*, 1995, No. 3, p. 260.

davau šeimą, už butą sumokėdavau ir dar likdavo keli litai. O vyro algą 70 rublių dėdavom ant knygutės, labai norėjom mašiną nusipirkti. O dabar iš trijų šimtų už butą sumoku ir badaujam dviese. Man tada buvo tūkstantį kartų geriau, ir darbų buvo. O dabar jaunas, trisdešimt penkerių metų vyras turi eiti į kaimą uždarbiauti“ (Aldona, gim. 1936 m.).

Pasakojimų ypatumai rodo, kad susitapatinimo su sovietiniu režimu laipsnis bei tapatybės tęstinumo pasikeitusioje visuomenėje atkūrimo strategija iš dalies lemia ir kolektyvinės atminties bruožus, tai, kaip žmonės prisimena ir vertina tiek sovietinį, tiek ikisovietinį laikotarpį bei dabartį. Mažiau susitapatinę su sovietmečio ideologija ir normomis žmonės geriau vertina dabartį ir ikisovietinį laikotarpį, blogiau – sovietinį, šias normas labiau įsisavinę žmonės geriau vertina sovietmetį, blogiau – dabartį.

„Man tai dabar laikai geriausi. Sunkiausi tai sovietmečio. Po karo tai jau visiems sunkiausi. Prieš karą gyveno neblogai žmonės. Pandėlio rajone pažįstamas kriaučius, Jonas, vyno fabrike 80–100 litų gaudavo per mėnesį, karvę už mėnesį geriausią gali pirkti jau, tai buvo šis tas. Dviratį turėjo“ (Vladas, gim. 1927 m., buvęs politinis kalinys).

„Per Sąjūdį aš gyvenau Rokiškyje. Mano draugė atėjus pasakojo, kad sūnus išvažiavo prie tų rūmų saugoti, ji verkė, skundėsi, po kelių dienų sužinojom, kad Vilniuj perversmas vyko, šturmavo tuos rūmus, televiziją, kad yra žuvusių, kiti kad šimtai, kiti, kad vienetai. Bet nežinau, dabar laisva Lietuva gal ir gerai, mano manymu, bet tik man ji nieko gero nedavė. Aš prie ruso gyvenau daug geriau, daug mažiau uždirbom, o ėjom kur norėjom, aš aplankiau Čekoslovakiją su kelionlapiu, iš „kombikormo“ man davė kaip geriausiai darbuotojai, viena iš Rokiškio važiavau. O dabar aš į Daugpilį negaliu nuvažiuot, išvažiuojuat, nebevažiuoja traukiniai. Užmūrijo mūsų stotį, čia blogiau kaip po karo“ (Aldona, gim. 1936 m.).

Žmonių tapatumo atkūrimo strategijos ryšys su kolektyvine atmintimi ypač ryškus vertinant traumuojančius praeities įvykius, kurie kelia kaltės, skriaudos, atsakomybės ir panašius klausimus. Tai okupacijos, karo, pokario, kolaboravimo vertinimai. Kolektyvinė atmintis – daugiau ar mažiau suderintas bendras grupės pasakojimas apie praeitį – susiformuoja kasdienėje žmonių komunikacijoje iš individualių atminčių ir pasakojimų. Keblių, nemalonių, neretai nesiderinančių su teigiamais kolektyviniais ir individualiais tapatumais įvykių atžvilgiu visuomenės atmintyje ir elgsenoje dažniausiai susiklosto kelios strategijos: 1) kolektyvinė amnezija, kai kebliesni momentai „pamirštami“ ir viešajame diskurse apie juos vengiama kalbėti; 2) kaltės už žudynes, pralaimėjimus ir kitas blogybes perkėlimas pavienėms žmonių grupėms ir tų grupių demonizavimas (pavyzdžiui, „buržuazija“, „komunistai“, „naciai“); 3) atsakomybės, kančių reliatyvizavimas („visi kentėjo“ „visi kolaborantai“ ir pan.); 4) viktimizacija, kai nukentėjusi grupė ar visuomenė suvokiama kaip auka; 5) diskusija ir nuolatinis atminties permąstymas²¹. Pastaroji strategija produktyviausia, nes leidžia siekti visuomenės sutarimo ir praityje buvusioms priešiškomis grupėms kurti bendrą ateitį.

²¹Turnbridge J. E., Ashworth G. J. *Dissonant Heritage. The Management of the Past as a Resource in Conflict*, Chichester, John Wiley and Sons, 1996, p. 106–112.

Galima pasakyti, kad nemaža dalis aktyviau bendradarbiavusių su sovietine sistema žmonių savo autobiografiniuose pasakojimuose pasirinko nutylėjimo, „amnezijos“ strategiją. Pavyzdžiui, aktyviai propagavęs sovietinę ideologiją Panemunėlio pedagogas raštu išdėstytoje autobiografijoje neproporcingai išryškina net nereikšmingus momentus, atitinkančius dabarties vertybes, bet beveik nutyli keturiasdešimt aktyviausių gyvenimo metų. Šešių puslapių tekste apie šį laikotarpį, kai autorius dirbo pedagogu, tik pusė puslapio skirta pasakojimui apie autoriaus gyvenimą, kitą dalį sudaro mintys apie mokytojo darbą, pedagoginiai apmąstymai, mokyklos laimėjimų aprašymas. Greta patirtį atspindinčio aprašymo įterpiama argumentacija, kurioje lyg ir bandoma teisinti sovietinį režimą: kalbama apie „kilnią ideologiją ir purvinus jos nešėjų darbus“, stalinizmas apibūdinamas prieštarinčiai, kaip „sunkiai suprantama mįslė“ ir pan.

Minima autobiografija atskleidžia pototalitarinėje visuomenėje greičiausiai neretą atvejį, kai autobiografijos „perrašymas“ esminių istorinių permainų situacijoje nepadeda atkurti integralaus asmenybės tapatumo (didelė dalis gyvenimo patirties neigiama, užuot permąščius ir naujai įprasminus). Tokia biografijos versija negali nei padėti atkurti integralų tapatumą, nei jį apibūdinti. Psichologai teigia, kad

„nutylėjimas reiškia atsisakymą kelti sau klausimus, sąžinės, laisvos valios ir atsakomybės neigimą. Vertindami žmogaus elgesį kaip „sunkių aplinkybių“ rezultatą, mes neigiame, kad jis yra atsakingas subjektas“²².

Dar nuosekliau „amnezijos“ strategijos laikosi žmonės, kurie galėjo būti daugiau ar mažiau susiję su represinėmis struktūromis: buvę „stribai“, pokario aktyvistai, iš dalies jų šeimų nariai. Tai patvirtina ir kiti tyrime užfiksuoti atvejai, tarp jų ir neįvykęs autobiografinis interviu su buvusiu „liaudies gynėju“; pavyko pasikalbėti tik su jo žmona, kuri, trumpai pasakodama savo gyvenimo istoriją, pabrėžtinai kalbėjo tik apie kitą, vėlesnį savo vyro darbą pokario laikais, praleisdama „liaudies gynėjo“ laikotarpį. Be to, ji sakėsi pasakojusi apie praeitį tik todėl, kad vyro nebuvo namie, nes jis ne tik su niekuo nesikalbęs apie bet kokią savo praeitį, bet draudžias ir jai kalbėti apie savąją. Pateikiamoje šios moters pasakojimo ištraukoje matome, kad šis laikotarpis neigiamas, apie jį atsisakoma kalbėti net šeimoje:

„Dieve gink, jokių pavardžių nereikia. <...> Kas čia žino, kokie laikai vėl ateis. Kai pra gyvenom šitokių visokių baisybių, tai dabar visko bijom. <...> Nei vaikai klausia, nei aš ką sakau, ir aš nežinau nieko... Nežinau, su niekuo apie praeitį nėra kalbos, apie tai nešnekam“ (Stasė, gim. 1927 m.).

Šis buvęs „liaudies gynėjas“ ne tik nebando permąstyti praeities įvykių prasmės, bet savo patirtį neigia ir vengia bet kokių aplinkybių, kurios ją primintų. Aptarti pavyzdžiai rodytų, kad dalis aktyviau kolaboravusių su sovietiniu režimu žmonių dar nepasirengę apmąstyti sovietinę praeitį kaip laisvi ir atsakingi žmonės ir apie tai atvirai diskutuoti.

Mažiau nutylėjimų ir praeities neigimo pasakojimuose tų žmonių, kurie ak-

²²Schwann G. The Healing Value of Truth-telling, *Social Research*, 1998, Vol. 65, No. 4, p. 727.

tyviau bendradarbiavo su sovietine sistema seniai, pokariu (ir nelabai uoliai), o vėliau gyveno palyginti depolitizuotą gyvenimą, neužėmė aukštesnių pozicijų: tai kai kurie buvę pokario aktyvistai, kolūkių pirmininkai, minėtas buvęs „tarybinis partizanas“, teigiantis, kad „mano sąžinė švari yra“, pedagogai, įstoję į partiją gana vėlai ir mažai susitapatinę su sovietinėmis vertybėmis, ir pan. Bet kolaboravimo problema, moraliniai jo aspektai pasakojimuose nesvarstomi, jis traktuojamas kaip savaimė suprantama praktika. Tai vertybinio reliatyvizmo pozicija, pagal kurią abi visuomenės traktuojamos instrumentiškai, nė vienos nevertinant kaip geresnės.

Praeityje nevienodai su sovietiniu režimu susiję žmonės, pasakodami apie okupaciją, karą, pokarį ir kitus visuomenei svarbius įvykius, vartoja ir skirtingą retoriką. Užėmę aukštesnes pozicijas žmonės kur kas dažniau vartoja sovietinę retoriką ir įvykių interpretacijas. Pavyzdžiui, *1944-taisiais rusai išvadavo* (buvęs apylinkės pirmininkas, buvęs tarybinis partizanas); pokario partizanai vadinami „banditais“ arba neutraliau – „miškiniais“, „stribai“ – „liaudies gynėjais“ ir pan. Vertinant minėtus įvykius, šių žmonių atmintyje vyrauja vertybių, kaltės ir atsakomybės reliatyvizavimo strategija. Nors rezistencija daugumos vyresniosios kartos Panemunėlio žmonių atmintyje vertinama kaip beprasmė, smerkiama ją skatinusi „Amerika“, bet tik daugiau susitapatinę su sovietiniu režimu žmonės patriotinius šio pasirinkimo motyvus vertina ne geriau negu kitus, nulemtus aplinkybių (kariuomenės vengimo ir pan.). Pastaruoju atveju matome vertybinį reliatyvizmą. Vienpusiškas, idealizuotas ir heroizuotas pokario rezistencijos vertinimas nepriimtinas beveik visiems pasakotojams, prisimenantiems įvairias pokario peripetijas ir įvairius jose dalyvavusius žmones.

„Kiti išėjo liaudies gynėjais, kad atleido nuo rusų kariuomenės, ir paskui tie patys liaudies gynėjai šaudė tuos, kurie miški, o miškiniai pagavę šaudė liaudies gynėjus. Susipriešino patys lietuviai su lietuviais. Kad parodyt, kaip jie gyvena draugiškai, Robliuos ateina pas mane du miškiniai, sako, va, sugavom liaudies gynėją. <...> Vokiečių okupacijos metais irgi buvo partizanai. Jie kenkė frontui ir nieko nedarė žmonėm, gal tik valgyt kartais paprašydavo. O šitie kur miškiniai, tai, kai pastatė paminklą Notigalėj žuvusiems partizanams, sakau klasės draugui, Leonai, kai kurių pavardes reikia išbraukt. <...> Pas kaimynus Robliuose sudegino liaudies gynėjai klojimą, po kuriuo buvo bunkeris. Aš nueėjau, šeiminkė kad verkia. Sako, aš verkiu ne dėl to, kad sudegino, o kad tas liaudies gynėjas galėjo taip pasakyti. Sako, motin, eik dabar sūnaus taukų pasidažyt, kur mes sudeginom, sūnų atseit bunkery. Sakau, aš jį pažįstu, bet tu neverk, Juozas gyvas (jis tuo laiku buvo išėjęs), o tam Vladui Dievas atlygins ar likimas. Jis turėjo du sūnus ir dvidešimties metų abudu jo sūnūs žuvo. Po daugelio metų Dievas atlygino“ (Elena, gim. 1924 m.).

Bet daugiau susitapatinę su sovietinio mentaliteto normomis pasakotojai daug labiau negu kiti pabrėžia neigiamas rezistencijos puses, taip išreikšdami reliatyvizuojantį požiūrį – („visi vienodi“). Šie žmonės ypač pabrėžia pragmatinius partizanų dalyvavimo rezistencijoje motyvus ir jų ar jiems priskiriamus nusikaltimus.

„Mano nuomone, jie buvo banditai ir liks banditai iki grabo lentai. Kiek jie pridirbę blogybių, kiek jie išžudė žmonių. Buvo Viktoras su Nastazija, turėjo sūnų, jį išsivadino į kaimą ir žiauriai nužudė. Ten buvo banditų darbas ir niekas man neįpūs, kad čia buvo partizanai,

didvyriai, kokie jie didvyriai, jei nekaltus žmones žudė. O kad sribai žudyti, negirdėjau“ (Aldona, gim. 1936 m., tėvas pokariu dirbo valsčiuje).

Greta reliatyvizavimo, šie žmonės sovietinės praeities atžvilgiu kartais siūlo laikytis ir amnezijos strategijos.

„Manau, kad reikia kuo švelniau, jei dabar aiškintis praeitį. Nebūtinai reikia. Buvo tai buvo viskas, jau negrįš tas dalykas“ (Steponas, gim. 1921 m.).

O nukentėjusiems nuo sovietinio režimo žmonėms labai svarbi represijų atmintis. Kai kurie patys rašo prisiminimus, kad nebūtų pamiršta skaudėti patirtis. Jų pasakojimų retorika taip pat skiriasi: vartojama *partizanai, sribai, sovietai* ir pan. Jie nepritaria ir reliatyvizavimo strategijai („visi vienodi“), pripažindami ir nepragmatinius dalyvavimo pokario rezistencijoje motyvus.

„Didžioji dalis galėjo būt dėl armijos miške. Buvo ir tokių, kurie ne dėl armijos, kuriems nereikėjo į armiją, iš dūšios stojo. <...> Sakyčiau, kad būtinai reikia žinoti, jaunimas nieko nežino“ (Vladas, gim. 1927 m.).

„Apie tremtį tai reikia labai daug rašyti, nes daug išvežė, ir estų vežė, ir šitų latvių, mum kai nuvežė Karagunan, net vokiečių buvo. Tai va, šiandien išsiunčiau laišką į „Valstiečių laikraštį“, viską, kaip buvo žmonių prikišti šuliniai surašiau ir savo kalėjimą surašiau“ (Bronė, gim. 1925 m.).

Apibendrinant galima pasakyti, kad vyriausiąją Panemunėlio žmonių kartą, kuri augo dar laisvos visuomenės vertybių ir politinio, ekonominio ir socialinio stabilumo atmosferoje, kultūrinė trauma paveikė labai stipriai: jai teko labai sunkiai derinti ikisovietinę patirtį su ją griaunančia vėlesne traumų, neaiškumo, susidūrimų su svetimomis vertybėmis patirtimi; bet kartu kaip tik ši karta parodė didelį atkaklumą ir išradingumą, dramatiškai kintančioje visuomenėje ieškodama stabilumo, kultūrinės adaptacijos mechanizmų; vienu pagrindinių šių mechanizmų sandų tapo prisitaikymas, nesikišimas, privačioje sferoje kurį laiką išlaikant lojalumą senosioms vertybėms, bet buvo ir bebaimio senųjų vertybių gynimo, ir fanatiško naujųjų vertybių priėmimo pavyzdžių. Adaptacija sovietinėje sistemoje buvo nelengva tiek sėkmingai, tiek mažiau sėkmingai besiadaptavusiems žmonėms. Adaptuotis šiai kartai padėjo tokie mechanizmai kaip „dviguba moralė“ – dvigubos mentaliteto ir elgsenos normos, neformalūs socialiniai ryšiai ir pan. Ekstremalios kovos dėl išgyvenimo aplinkybės, „dvigubos moralės“ normų įsisavinimas suformavo pragmatiškesnį mentalitetą ir didesnę vertybinę reliatyvizmą tiems žmonėms, kurie daugiau tapatinosi su sovietine sistema ir užėmė joje aukštesnes pozicijas. Jų adaptacija ir tapatumo tęstinumo išlaikymas po antrojo socialinio lūžio – atkūrus nepriklausomybę – buvo problemiškesnis. Ne taip sėkmingai adaptavęsi sovietinėje visuomenėje ir išstumti į jos „paribius“ žmonės liko ištikimesni senosioms vertybėms ir išgyvendavo ryškesnius vertybinius konfliktus tais atvejais, kai tekdavo demonstruoti lojalumą sistemai. Bet atkūrus nepriklausomybę, jiems buvo lengviau adaptuotis ir išlaikyti tapatybės tęstinumą.

Žmonių adaptacijos sovietinėje sistemoje ir sovietinio mentaliteto normų įsisavinimo laipsnis turi įtakos praeities ir dabarties interpretacijoms tiek autobiografijose, tiek kolektyvinėje įvykių atmintyje.

Kultūros lygmeniu sovietinės visuomenės kasdienybėje galima pastebėti neišspręstos, nutylėtos kultūrinės traumos požymių (pusiau vieša išlikusių papročių, ritualų praktika, egzistencinės baimės apraiškos, destruktivus elgesys ir „amnezija“ ir kt.).

Straipsnio rankraštis įteiktas 2005 06 28, serijos „Lietuvos valsčiai“
Mokslo darbų komisijos įvertintas 2010 03 29, skelbti parengtas
2010 06 11.

Straipsnis numatomas spausdinti „Lietuvos valsčių“ serijos monografijoje
„Panemunėlis“ (vyr. redaktorius ir sudarytojas *Venantas Mačiekus*).

Straipsnio kalbos redaktoriai *Albinas Masaitis*, *Vincenta Velžytė*, korektorė
Rasa Kašėtienė, anglų k. redaktorius, vertėjas *Aloyzas Pranas Knabikas*.

Straipsnio priedai, skelbiami atskirai (tam skirtuose leidinio skyriuose):

1. Straipsnio santraukos lietuvių ir anglų kalbomis.
2. Žinios apie autorių.

© Skelbiant ar bet koku būdu panaudojant bet kurį svetainės www.llt.lt tekstą ar jo dalį kartu su juo privaloma skelbti interneto svetainės „Lietuvos lokaliniai tyrimai. www.llt.lt“ visą nesutrumpintą pavadinimą, tomo (darbo) sutartinį kodinį pavadinimą, straipsnio autorių, straipsnio pavadinimą, „Lietuvos valsčių“ serijos ir monografijos, kuriai straipsnis parašytas, pavadinimus bei straipsnio pirmojo paskelbimo serijos monografijoje ir jo paskelbimo svetainėje www.llt.lt datas (jei šios datos sutampa, skelbiama viena – paskelbimo svetainėje www.llt.lt data) .